

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

SAKARYA MUHAREBESİ VE CEPHE GERİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Cansu BOLAT

Danışman

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Temmuz-2019

KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

SAKARYA MUHAREBESİ VE CEPHE GERİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Cansu BOLAT

Danışman

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Temmuz-2019

KIRIKKALE

KABUL - ONAY

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI danışmanlığında Cansu BOLAT tarafından hazırlanan “*Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi*” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

.../07/2019

(Tez Savunma Sınav Tarihi Yazılacak)

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2019

(Unvan, Adı Soyadı)

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

.../07/2019

Cansu BOLAT

İmza

ÖN SÖZ

Sakarya Meydan Muharebesi, Türk ordusunun bulunduğu durum da göz önünde bulundurulacak olursa Türk Tarihi'nin önemli muharebelerinden biridir. Tabiri caizse ölüm-kalım ve yokluk savaşıdır. Tekâlif-i Milliye emirleri çıktıktan 2 hafta sonra savaş başlamış ve yardım tam anlamıyla ulaşmadan başlayan savaş, eldeki eskilerle yapılmıştır. Türk ordusu, Kütahya - Eskişehir Muharebesi'yle aldığı yenilgi üzerine geriye doğru çekilmiştir. Askerimizin cephanesinin tam anlamıyla olmaması ve askerlerimiz psikolojik olarak yorgun olmasına rağmen var olma mücadelesi kazanılmıştır. Sakarya Muharebesi, manevi değerlerin şahlandığı bir konumdadır ve tarihin en uzun süren meydan muharebesidir.

Konvansiyonel savaşlarda, cephe ve cephe gerisinin önemi büyüktür. Tezi okuyan bir araştırmacı, maddi eksikliklerle yürütülen bu savaşın, asker ve halkımızın iradesine, manevi gücün, azim ve cesaretin sonsuz varlığına inanma ihtiyacını içinde hissedecektir. Araştırmacı, tez sonucunda çoğu kimsenin bilmediği Sakarya Muharebesi'nin olduğu bölgeyi öğrenecek ve araştırmacıda oraları ziyaret etme isteği uyanacaktır.

“Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi” adlı çalışma ile Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktası sayılan Sakarya Muharebesi ile ilgili bir yandan cephedeki durumu, savaşın safhalarını, asker zayıyatı, idari ve lojistik destek hakkındaki verileri sunarken diğer yandan cephe gerisindeki muharebe öncesi hazırlıkları, Türk halkının seferberliğini, asker ve toplumun moral durumunu, basının muharebeyi karşılayışını, muharebe sonrasında meydana gelen askeri ve diplomatik ilişkileri ele almaktadır.

Tez çalışmasında, çeşitli hatıra, kitap, gazete ve krokiler konunun analizi için kullanılmış ve T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi ve TBMM Arşivi'nden alınan belgelerden yararlanılmıştır. Muharebe alan yerleri Ankara'nın Polatlı ilçesi sınırları içerisinde restorasyon ile korunmuş ve oraların manevi ruhu canlandırılmıştır. Buralar gidilip, görülerek muharebe alanında çekilen fotoğraflar ile tezin görseli zenginleştirilmiştir.

Bu çalışmanın her safhasında, araştırılmasına ve planlanmasına bilgi ve tecrübesiyle yön veren ve yardımlarını esirgemeyen tez danışman hocam Sayın Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI'ya Őükranlarımı sunuyorum.

Cansu BOLAT

ÖZET

Bolat, Cansu “Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.

Bu çalışma, Milli Mücadele döneminde Sakarya Muharebesi'nin ortaya çıkışını hazırlayan olaylardan başlayarak cephe ve cephe gerisinde yapılan hummalı hazırlıklar ve yardımlar, savaş ortamının asker ve toplumda yarattığı moral durumu, savaşın sonucuna bağlı olarak değişen diplomatik ilişkiler incelenmiştir. Sakarya Muharebesi'ni anlatabilmemiz için önce Kütahya - Eskişehir Muharebesi'ni ele almamız gerekmektedir. Sakarya Muharebesi 23 Ağustos 1921 - 13 Eylül 1921 tarihleri arasında meydana gelmiş ve Kurtuluş Savaşı'nın en uzun süren meydan muharebesi olarak anılmaktadır.

Bu çalışmada istatistiksel olarak alınan verilerde Genelkurmay Başkanlığı Resmi Yayınları'ndan ve ATASE Arşivi'nden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sakarya, Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele.

ABSTRACT

Bolat, Cansu “Battle of Sakarya and the behind the facade”, Master’s thesis, Kırıkkale, 2019.

This study, starting from the events that prepared the emergence of the Battle of Sakarya in the period of national struggle, the ardent behind the facade and facade made on the help, the morale situation created by the war environment in the military and society, the diplomatic relations that changed depending on the outcome of the war were examined. To explain the Battle of Sakarya, we must first address the Battle of Kütahya-Eskişehir. The Battle of Sakarya took place from 23 August 1921 to 13 September 1921 and is commemorated as the longest running square battle of the Liberation War.

In this study, statistical data were obtained from the Official publications of the General Staff and from the atase archive.

Keywords: Sakarya, Mustafa Kemal Pasa, National Struggle.

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
ATASE : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi
Bkz. : Bakınız
Çev. : Çeviren
Ed. : Editör
D. : Dosya
F. : Fihrist
gr. : gram
Haz. : Hazırlayan
K. : Klasör
kg. : Kilogram
km. : Kilometre
Kor. : Kolordu
Korg. : Korgeneral
m. : metre
mm. : milimetre
Org. : Orgeneral
s. : Sayfa
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
Tuğg. : Tuğgeneral
Tümg. : Tümgeneral
Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

TABLolar DİZİNİ

Tablo: 1 Kütahya - Eskişehir Muharebelerindeki (10 Temmuz - 24 Temmuz 1921) Türk Ordusu kayıpları.....	8
Tablo: 2 Kütahya - Eskişehir Muharebelerindeki Yunan Ordusu kayıpları.....	8
Tablo: 3 18 Aralık 1921 tarihinde Harp Dairesi tarafından Müdafaa-i Milliye Müsteşarlığı'na gönderilen benzin, vakum vs. toplamı ile ortalama fiyatları.....	22
Tablo: 4 10 numaralı emir ile istenilen taşıt araçlarının cins ve miktarları.....	23
Tablo: 5 Türk Ordusu'nun zayıyatı.....	37
Tablo: 6 Yunan Ordusu'nun zayıyatı, 1963 yılında Atina Büyük Elçiliği Ataşemiliterliği'nden elde edilen bilgiye göre.....	38
Tablo: 7 23 Ağustos 1921 tarihine kadar Batı Cephesi kuvvetlerine yapılan silah ve cephane teminleri	42
Tablo: 8 Yunan Küçük Asya Ordusu'nun Sakarya Muharebesi'nde kullandığı silahlar.....	42
Tablo: 9 Sakarya Muharebesi arifesinde El-Cezire Cephesi'nden silah ve cephanelerin tamamı yollanamamış olsa da Batı Cephesi'ne gönderilen silah ve cephane miktarı	44
Tablo: 10 Sakarya Meydan Muharebesi devresinde İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırılan silah, cephane ve gereçler temini.....	45
Tablo: 11 1921 yılında Sovyet Rusya'dan gelen silah, cephane ve gereçler temini	49
Tablo: 12 Trabzon - Samsun - Sinop - İnebolu - Akçakoca - İstanbul denizyolu hattında kullanılan araçlar.....	52
Tablo: 13 Sakarya Muharebesi sonrasında Aralık 1921 tarihinde Batı Cephesi'nin doğrudan faydalanabileceği Ankara Komutanlığı Bölgesinde bulunan mevcut hastanelerdeki yatak sayıları	58
Tablo: 14 Yukarıda verilen Ankara Bölgesi'ndeki yatak sayılarının yanı sıra Batı Cephesi'nin doğrudan faydalanabileceği diğer bölgeler ve yatak sayıları ise.....	58
Tablo: 15 29 Ağustos 1921 tarihinde 962 sayılı Bakanlar Kurulu kararınca yaralılara 4 bin kaloriden az olmamak şartı ile yiyecek verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu besin miktarları	60

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	v
TABLOLAR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NE GİDEN YOL

I. SAKARYA MUHAREBESİ YOLUNDA: ASKERİ DURUM.....	4
A. Kütahya - Eskişehir Muharebeleri	4
B. İstiklâl Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve Sakarya Muharebesi İle İlişkisi.....	9
II. BAŞKUMANDANLIK KANUNU TARTIŞMALARI VE KANUNUN KABULÜ	13
III. TEKÂLİF-İ MİLLİYE EMİRLERİ	18
IV. SAKARYA MUHAREBE ALANI	25

2. BÖLÜM

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ

I. CEPHEDE ASKERİ DURUM	27
A. Komuta Kademesi	27
B. Cephe Tertiplenmesi ve Savaşın Cereyanı	28
II. ASKER KAYIPLARI	37

3. BÖLÜM

CEPHE VE CEPHE GERİSİNDE DURUM

I. CEPHEDE DURUM	39
A. İdari ve Lojistik Faaliyetler	39
1. Silah, Cephane ve Gereçler.....	39
a) El-Cezire ve Doğu Cephesi'nden Temin Edilen Silah, Cephane ve Gereçler	44
b) İstanbul'dan Kaçırılan Silah, Cephane ve Gereçler.....	45
c) Sovyet Rusya'dan Temin Edilen Silah, Cephane ve Gereçler.....	49

2. Ulaşım ve Ulaştırma	51
a) Denizyolları.....	52
b) Demiryolları.....	53
c) Karayolları	54
3. Sıhhiye Hizmetleri	55
4. İaşe	59
B. Askerlerin Psikolojik Durumu ve Muharebeye Etkileri	62
II. CEPHE GERİSİNDE DURUM	64
A. Seferberlik	64
B. Halkın Psikolojik Durumu ve Muharebeye Etkileri	66
C. Muharebe'nin Türk Basınındaki Yankıları.....	68

4. BÖLÜM

SAKARYA MUHAREBESİ'NDEN SONRA MEYDANA GELEN ASKERİ VE DİPLOMATİK DURUM

I. ASKERİ DURUM: SAKARYA MUHAREBESİ'NİN ASKERİ AÇIDAN ÖNEMİ	74
II. DİPLOMATİK DURUM: SAKARYA MUHAREBESİ'NİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ	77
A. Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)	79
B. Ankara İtilafnamesi (20 Ekim 1921)	83
C. Türk - İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşması (23 Ekim 1921).....	86
SONUÇ	89
KAYNAKLAR	91
EKLER.....	107

GİRİŞ

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından Türk varlığını tehdit eden oluşum karşısında Doğu'da Ermeniler, Güney'de Fransızlar, Batı'da ise Yunanlarla mücadeleye girilmiştir.¹

22 Haziran 1920'de harekete geçen Yunan birlikleri Akhisar, Kırkağa, Soma ve Balıkesir'den sonra 8 Temmuz'da Bursa'yı, 20 Temmuz'da bütün Trakya'yı, 25 Ekim'de de İnegöl ve Yenişehir'i ele geçirmişlerdir. 5 Ocak 1921 tarihinde Çerkez Ethem ve kardeşleri ile Gediz'de çatışmalar başlayınca Yunan birlikleri de Afyon ve Eskişehir'e doğru iki koldan harekete geçmişler, 10 Ocak'ta İnönü'de mağlup edilmişlerdir. Yunanlar, Londra Konferansı'nın antlaşmanın kabulü veya reddi için tanıdığı süre dolmadan 23 Mart'ta yeniden harekete geçerek Bilecik ve Afyon'u işgal etmişler ve 1 Nisan'da yine İnönü sırtlarında durdurulmuşlardır. 7 Nisan'da Aslıhanlar'da ağır yenilgiye uğratarak Afyon geri alınmıştır. Yunanistan Kralı Konstantin 13 Haziran'da ordunun başına geçmek üzere İzmir'e gelmiş ve müttefiklerin ara buluculuk teklifini 21 Haziran'da reddedip 10 Temmuz'da saldırıya geçmişlerdir. Savaşa hazırlıksız yakalanan Türk ordusu Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Eskişehir'i boşaltıp Sakarya'nın doğusuna çekilmiştir. Yunanların destekleyicisi İngiliz Başbakanı Lloyd George, Sevr Antlaşması'nın yırtıldığını ve silah ticaretinin serbest bırakıldığını açıklayarak, müttefiklerin artık kendilerini desteklemeyeceklerini bildirdiği halde Yunan Kralı 13 Ağustos'ta birliklerini harekete geçirmiştir.²

Yunanistan'ın, Batı Anadolu'daki istekleri ve Türk topraklarında “*Büyük Yunanistan*” arzusuyla “*Megali İdea*”larını gerçekleştirmek üzere Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi Türk - Yunan Savaşı olarak ayrı bir öneme sahiptir.³

¹ Nuri Köstüklü, “Milli Mücadele’de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler”, *Türkler*, Cilt: 16, Ankara, 2002, s. 168.

² Cevdet Küçük, “Milli Mücadele”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2005, s. 79-81.

³ Seçil Akgün, “Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler”, *Birinci Askeri Tarih Semineri II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 191-192.

Sakarya Meydan Muharebesi'ni üç safhada değerlendirecek olursak, Birinci safha 23-31 Ağustos 1921'de Yunanların saldırısı ve Türk direnişi. Yunanların devamlı taarruzda bulunup, Türk ordusunun bu taarruzlara karşılık verdiği çarpışmalar. İkinci safha 1-5 Eylül 1921'de Yunanlar bazı önemli tepeleri ele geçirmiş ve bunun sonucunda Türkler aleyhine bazı mevzii değişiklikleri olmuştur. Üçüncü safha ise 6-12 Eylül 1921'de Yunan taarruzunun kırılarak, Türk ordusunun taarruza geçtiği ve kesin sonuca ulaştığı muharebelerdir.⁴ 13 Eylül'den sonra Yunanlar Sakarya Nehri'nin batısına çekilmişlerdir.

Yunan kuvvetlerinin, geri çekilmesinin akabinde tüm kuvvetle şiddetli bir takip yapılmasına; sayıca dengesizlik, cephanenin bitmiş olması, iase ikmali güçlükleri, yorgunluk ve yıpranma gibi o günün şartları engel olmuştur.⁵ Süvari Kolordusu, özellikle Yunanların geri çekilişinden itibaren takip ve baskınları ile önemli bir yere sahiptir.

27 Ağustos'ta Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, kritik bir aşamada muharebenin seyrini değiştirecek bir emir yayımlamıştır : *“Savunma çizgisi (hattı müdafaa) yoktur; savunma yüzeyi (sathı müdafaa) vardır. O sath, bütün vatandır. Yurdun her karış toprağı, vatandaş kanyla islanmadıkça düşmana bırakılamaz. Onun için küçük büyük her birlik (cüz-i tam) bulunduğu mevziden atılabilir; ama küçük büyük her birlik, ilk durabildiğı noktada düşmana karşı yeni bir cephe kurup savaşmayı sürdürür. Yanındaki birliğin çekilmek zorunda kaldığını gören birlikler buna uymaz. Bulunduğı mevzide sona dek dayanmak ve direnmekle yükümlüdür...”* demiştir.⁶

*“Dünyada hiçbir ordu Türk ordusu kadar kötü bir mahrumiyet içinde harp etmedi. Hiçbir milletin tarihinde Sakarya Harbi gibi eşit olmayan bir harp, Sakarya Harbi gibi kağına bedel tank, tanka bedel kağı harbi yapılmadı.”*⁷ Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın zaman zaman ileri mevzilerde görünmesi, muharebeyi ateş

⁴ Durmuş Yalçın (ve diğerleri), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Cilt: 1, Ankara, 2000, s. 289-290.

⁵ *Türk İstiklal Harbi Hulâsası 1919:1922*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarih Encümeni, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937, s. 8.

⁶ Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, (Yay. Haz. : Rıdvan Akın), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul, Ocak 2018, s. 253-254.

⁷ İsmail Habib Sevik, *Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıksöz Gazetesi)*, (Yay. Haz. : Mustafa Eski), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 35.

hattında bizzat takip edişi tüm imkânsızlıklara rağmen askerlerimizin maneviyatları üzerinde büyük etki yaratmıştır.⁸

“Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi” adlı tez giriş ve sonuç bölümü dışında dört bölümde incelenmiştir.

Birinci bölümde, Milli Mücadele döneminde Türk ordusunun Kütahya - Eskişehir Muharebesi’nde Sakarya’nın doğusuna çekilmesi, Sakarya Muharebesi’nin ortaya çıkışını hazırlayan etmenler arasındadır. Bu durumlardan başlayarak, İstiklâl Mahkemeleri’nin kuruluşu ve işleyişi anlatılmış, cephe gerisinde ise mecliste ele alınan konular ve muharebe öncesinde yapılan hazırlıklar anlatılarak, muharebe alanının coğrafi alanı tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, savaş kısmı ele alınmıştır. Sakarya Muharebesi’ndeki yüksek komuta kademesi ait oldukları birim ve unvanlarına göre belirtildikten sonra Sakarya Muharebesi’nin oluşum safhaları kronolojik ve birimlerin hiyerarşik sıralaması göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Daha sonra elde edilen verilere göre tarafların Sakarya Muharebesi’ndeki asker zayıyatı belirtilmiştir.

Üçüncü bölümde, Sakarya Muharebesi’nde cephe ve cephe gerisindeki durum iki başlık altında ele alınmıştır. Bölümün birinci kısmında cephede idari ve lojistik faaliyetler başlığı altında silah ve cephane malzemelerinin hangi yollarla ve nerelerden temin edildiğinden başlanarak, muharebedeki ihtiyaç maddeleri ve bunların nakli, sıhhiye hizmetlerinin etkinliği, askerlerin iâşe meselesi ve bunların temini, muharebenin askerlerde yarattığı moral durumu anlatılmıştır. Cephe gerisi kısmında ise halkımızın topyekûn mücadelesi, muharebenin toplumda yarattığı moral durumu, muharebenin Türk basınında karşılanışı muvafık ve muhalif basın olarak ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise Sakarya Muharebesi’nin zaferle sonuçlanmasının ardından askeri açıdan önemini ve dış politikaya bağlı olarak diplomatik açıdan ilişkiler incelenerek bu ilişkilerin meydana getirdiği anlaşmalar açıklanmaya çalışılmıştır.

⁸ Utkan Kocatürk ve İhsan Güneş, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi - Türk İnkılâbı’nın Hazırlık Dönemi ve Türk İstiklal Savaşı I**, Yüksek Öğretim Kurulu, Ayrıç Kitabevi, Ankara, 2010, s. 159.

1. BÖLÜM

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NE GİDEN YOL

I. SAKARYA MUHAREBESİ YOLUNDA: ASKERİ DURUM

A. Kütahya - Eskişehir Muharebeleri

Cihan Harbi'nin galip devletleri, muharebe cephelerinde esaslı bir şekilde mağlup edemedikleri Türk ordusuna bizzat karşı koymaya güvenemedikleri için araya Yunan ordusunu sokmak suretiyle bu işi perde arkasından yürütmüşlerdir. Yunanlar, Türk ordusunu dağıtmak ve Anadolu'yu istila etme hayaline kapılmışlardır. Yunan ordusunu buna sürükleyen sebepler arasında; İtilaf Devletleri'nin yardım ve teşvikleri ile İstanbul'daki saltanat hükümetinin desteği yer almaktaydı. Sevr'i tanıtmak ve uygulamak isteyenler arasında saltanat ve erkânı da vardı. Bu amaç peşinde koşan Yunan ordusu İnönü muharebeleri ile maksatlarına ulaşamamışlardır. Bu durumdan sonra Yunan ordusu için iki seçenek bulunuyordu: Birincisi her şeyden vazgeçerek Sevr'in kendisine tanıdığı sınır içerisine çekilmektir. İkincisi ise İnönü muharebelerinde ümit etmedikleri bir şekilde mevcudiyet gösteren Türk ordusunu dağıtarak serbestî kazanmaktır. Yunanlar bu zaruret içerisinde ikinci seçeneği tercih etmiş ve bu durum Kütahya - Eskişehir Muharebeleri'ni icap ettirmiştir. Kütahya - Eskişehir Muharebelerinde Türk Ordusunun Grup Teşkilatı şöyledir:

I. Grup; 1, 11,⁹ 23¹⁰ ve 61. Piyade ve 3. Süvari tümenlerinden oluşmuştur.¹¹ Grup komutanı Miralay (Albay) İzzettin Bey (Org. Çalışlar)'dir.¹²

⁹ Fahri Aykut, "İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri", *100 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Sayı: 41, İstanbul, 1 Mart 1936, s. 3-5.

¹⁰ Alptekin Müderrisoğlu, *Sakarya - Yunan'ın Ankara'ya Yaklaştığı Günler*, Yapı ve Kredi Bankası'nın Atatürk'ün 100. Yılına Armağanı Binbirdirek Matbaacılık, Cilt: 1, İstanbul, 1981, s. 109.

¹¹ Aykut, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹² *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Seri No: 1, Cilt: 2, Batı Cephesi 4. Kısım, Ankara, 1974, s. 52.

III. Grup; 4, 24 ve 41. Piyade ve 1. Süvari tümenlerinden oluşmuştur.¹³ Grup komutanı Miralay (Albay) Arif (Ayıcı Arif)'dir.¹⁴

IV. Grup; 5, 7 ve 8. Piyade ve 2. Süvari tümenlerinden oluşmuştur.¹⁵ Grup komutanı Miralay (Albay) Kemalettin Sami (Korg. Gökçen)'dir.¹⁶

XII. Grup; 4. Süvari tugayı ve 57. Piyade tümeni ile Dinar, Denizli, Menderes mıntıklarındaki kıt'alarla kurulmuştur.¹⁷ Grup komutanı Miralay (Albay) Halit (Karsıalan) (Deli Halit)'dir.

Tümen Kumandanları arasında ise : Kaymakam (Yarbay) Abdurrahman Nafiz (Gürman), Miralay (Albay) Ali Hikmet (Ayerdem), Kaymakam (Yarbay) Ömer Halis (Bıyıktay), Miralay (Albay) Münip (Özsoy), Binbaşı İbrahim (Çolak), Kaymakam (Yarbay) Derviş, Kaymakam (Yarbay) Cemil Cahit (Toydemir), Miralay (Albay) Sabri (Erçetin), Kaymakam (Yarbay) Ethem Servet (Boral), Miralay (Albay) Şükrü Naili (Gökberk), Kaymakam (Yarbay) Suphi (Kula) gibi isimler bulunmaktaydı.¹⁸

Yunan Küçük Asya Ordusundan, 1. Yunan Kolordusu; Uşak mıntığında, 2. Yunan Kolordusu; Manisa mıntığında, 3. Yunan Kolordusu ise Bursa mıntığında bulunmaktaydı.¹⁹ Yunanların Bursa ve Uşak grupları karşısında örtme yapmak üzere genel olarak Türk süvari tümenleri bırakılacak, I. Grup (Kuzey Grubu) İnönü kesiminde, III. ve IV. Gruplar (Güney Grubu) Kütahya ile Kütahya güneyi ve güneydoğusunda, XII. Grup ise Afyon kesiminde toplanacaktı.²⁰

3. Yunan Kolordusu'nun, Bursa - Tavşanlı- Kütahya yönündeki harekâtı 8 Temmuz 1921'de başlamıştır.²¹ 10 Temmuz'da ileri yürüyüşe geçen Yunanlar, iki gün içinde bir yarım daire biçimindeki Türk savunma cephesinin önüne ulaşmışlardır. İlk çarpışmalarda daha çok Türk savunma cephesinin Kütahya-Afyon

¹³ Aykut, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁴ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 53.

¹⁵ Aykut, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁶ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 54.

¹⁷ Aykut, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁸ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 52-56.

¹⁹ Aykut, *a.g.m.*, s. 25.

²⁰ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 92.

²¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1921*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 69, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 269.

çizgisindeki güney kanadına yüklendikleri ortaya çıkmıştır. Ancak, 16 Temmuz'da güney kanattaki Türk savunması iyice kırılmış ve bütün ordu kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.²² 1. ve 2. Yunan Kolorduların Kütahya-Nasuhçal mevzilerine yönelttiği kesin sonuçlu taarruz ise 14-18 Temmuz günleri arasında şiddetini göstermiştir. Döğer ve Çekürler kesimindeki muharebelerde Yunanların üstünlüğü belli olunca, bu kesimdeki kesin sonuçlu muharebenin sürdürülmesi uygun bulunmayarak mevzii muharebeler verilmek suretiyle Yunanların oyalanmasına ve kayıplar verdirilmesine çalışılmıştır.²³ 17 Temmuz'da Kütahya düşmüş ve Türk ordusu Eskişehir-Seyitgazi hattına çekilmek zorunda kalmıştır.²⁴ Yunanların, Döğer civarında Seyitgazi istikametine yapmış olduğu Türk birliklerinin sol yan ve gerilerine sürekli yönelttiği şiddetli taarruzlar, yapılan karşı taarruzlarla durdurulmuştur.²⁵ Fakat Yunanlar, dokuz tümen ile Kanlıkavak ve Köpek Çiftliği'ne taarruza başlamışlardır. Türk ordusu daha fazla zayıat vermemek için Sakarya Nehri'nin gerisine çekilmeye mecbur kalmıştır.²⁶

Nutuk'ta Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmesinin sebeplerin esaslarını şu şekilde açıklamıştır : *“İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra umumi seferberlik yapmış olan Yunan ordusu insan, tüfek, makinalı tüfek ve top miktarınca ordumuza mühim derecede faik idi...”* Mustafa Kemal Paşa, 18 Temmuz'da Eskişehir'in güney batısında, Karacahisar'da bulunan karargâha giderek vaziyeti yakından inceledikten sonra İsmet Paşa'ya verdiği direktifi şu sözlerle ifade etmiştir : *“Orduyu, Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak lazımdır ki ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir”* demiştir.²⁷

²² Alptekin Müderrisoğlu, *Sakarya - Ankara Önlerindeki Uzun Savaşma*, Yapı ve Kredi Bankası'nın Atatürk'ün 100. Yılına Armağanı Binbirdirek Matbaacılık, Cilt: 2, İstanbul, 1982, s. 8.

²³ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 269.

²⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: IV Ankara, 1978, s. 96.

²⁵ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 269.

²⁶ Cevdet Çaldag - İbrahim Ethem Tuncel, *Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nin İki Yanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 34.

²⁷ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Birinci Elli Bin, Ankara, 1927, s. 377.

19 Temmuz'da Turgutlu ve Akçayır üzerinden ilerleyen²⁸ 3. Yunan Kolordusu, 10. Tümeni ile birlikte Eskişehir'i işgal etmiştir. 20 Temmuz'da Türk birlikleri, Eskişehir-Seyitgazi hattında savunma için yeniden tertiplenmiştir.²⁹ Türk ordusu, Nasuhçal mıntikasının Yunanların eline geçerek bu cenahın çekilme mecburiyetinde kalması ve Yunanların Seyitgazi istikametine hâkim olabileceği düşüncesi üzerine Eskişehir-Seyitgazi hattına alınmıştır. Yunan ordusu büyük kısmıyla Seyitgazi üzerinden değil de demiryolunun iki tarafından ve Eskişehir istikametine ilerlemiştir. Bu durum karşısında Türk ordusu da büyük kısımları ile Eskişehir güneyi mıntikasında gruplanmıştır.³⁰

Mustafa Kemal Paşa, ordunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi konusunda büyük sorumlukları üstüne alarak "*Biz askerliğin icaplarını duraksamaksızın yerine getirelim, diğer sakıncalara mukavemet ederiz*" demiştir. Bu sebeple orduyu zamanında Sakarya'nın doğusuna çekmekle sonradan yapılacak muharebeler ile yurdu savunma imkânı sağlamıştır. Batı Cephesi birlikleri 25 Temmuz'a kadar Sakarya'nın gerisine çekilmişlerdir.³¹

Geri çekilişten sonra, 25 Temmuz 1921 tarihli Batı Cephesi kuvvetlerinin mevzii düzenlenmesini ve muharebe görevlerini bildiren cephe emrine göre: Yunan taarruzu olması halinde I. Grup; Mihalıççık - Beypazarı yolu ile Ankara Çayı arasındaki yolların ve Sakarya geçitlerinin keşfi için çalışacaktır. III. Grup; Ankara Çayı ile Beylik köprü güneyindeki Tekke Köyü'nün de dâhil olduğu bu kesimleri müdafaa edecektir. IV. Grup, Polatlı güneyindeki Sivri kesiminde cephede tedbirli bir şekilde bulunmaktadır. XII. Grup ise Tekke Köyü hariç İnler Katrancı kesimini müdafaa edecektir.³² Aynı tarihli Mihalıççık'tan Birinci Grup Komutanlığı tarafından Batı Cephesi Genelkurmay Başkanlığı'na çekilen telgrafta: Harekâtın başlangıcından itibaren Birinci Süvari Fırkası ağırlıkları ile irtibatı kaybetmiştir. Fırkanın ağırlıklarıyla birlikte birçok hayvanatı da mevcut olduğundan harekât dolayısı ile yaralanan hayvanatı değiştirmek üzere Beypazarı'na hızlıca gidilmesi ve gruba bilgi

²⁸ Aykut, *a.g.m.*, s. 132.

²⁹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 412-413.

³⁰ Aykut, *a.g.m.*, s. 165.

³¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 542.

³² *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921)*, Cilt: 2, Kısım: 5, 1. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, s. 86.

verilmesi istenmiştir. Nallıhan İlçe Kaymakamlığı'na, Mihalgazi Nahiyesi Müdürlüğü'ne ve Nallıhan Menzil Hat Komutanlığı'na Mihalıççık'tan çekilen bir telgraf ile: Balıkçı köprüsünün batısından itibaren Nallıhan İlçesi ve Mihalgazi Nahiyesi dâhilinde Sakarya nehri üzerindeki mevcut köprülerle geçitlerin mahalleri, miktarları ve bu geçitlerde hâlâ ne gibi güvenlik tedbirleri alınmış olduğunun acele olarak bildirilmesi istenmiştir.³³ Mihalıççık'tan, Birinci Piyade ve Birinci Süvari Tugay Komutanlığı'na yazılan bir telgraf ile kıtaların halen elinde bulunan subay, asker, silah, makineli tüfek mevcudunun ve zayıatın 27 Temmuz 1921 akşamına kadar gruba bildirilmesi istenmiştir.³⁴ Buna göre Batı cephesinin toplam kuvveti; düzenli piyade askeri 79.630, süvari 7.370 ve düzensiz ordu ile 8.750 personel, 140 top ve 300 makineli tüfekten oluşmaktaydı. Ayrıca 14.000 piyade, 1.200 süvari, 28 top ve buna ek olarak Çorum Tümeni topları Batı cephesinden taşınabilen kuvvetler ile Akdeniz sahilindeki güney cephesi bu birlikleri takviye etmekteydi.³⁵ 55 makineli tüfek ve 18 top kaybı vardı.³⁶ Muharebedeki asker zayıatı ise şu şekildedir:

Tablo: 1 Kütahya - Eskişehir Muharebelerindeki (10 Temmuz - 24 Temmuz 1921) Türk Ordusu kayıpları ;³⁷

	Subay	Er
Şehit	121	1.522
Yaralı	267	4.714
Esir	54	320

Tablo: 2 Kütahya - Eskişehir Muharebelerindeki Yunan Ordusu kayıpları ;³⁸

	Subay	Er
Ölü	32	1052
Yaralı	139	3495

³³ ATASE Arşivi, K. 1275, A. 5/1400, D. 10, F. 134, 136.

³⁴ ATASE Arşivi, K. 1275, A. 5/1400, D. 10, F. 135.

³⁵ Murat Köylü, "İnönü Muharebeleri'nden Sonra Anadolu'daki Yunan Harekâtı ve İoannis Metaksas'ın Öngörülere", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Sakarya, 2015, s. 182-183.

³⁶ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 537.

³⁷ İsmet Görgülü, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 101.

³⁸ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)*, a.g.e, s. 537.

30 Temmuz 1921 tarihli TBMM Gizli Celse Zabıtlarındaki konuşmalarda Erzurum Mebusu Salih Bey'in ; "*Yunan Eskişehir'e gelmekle bu davayı bırakacak değiliz*" ifadeleri Türklerin mücadelecı tavrını hatırlatmıştır.³⁹ 28 Temmuz 1921'de Kütahya'da Yunan Kralı'nın başkanlığındaki toplantıda konuşan Yunan Küçük Asya ordusu Komutanı General Anastasios Papulas ; "*Türkler yok edilmemişlerdir, yalnız kayıpları çoktur. Gayenin elde edilmesi için Ankara ve Kızılırmak'a kadar ilerlemek lazımdır. Türkler Eskişehir'den çekildikten sonra barış istemediler*" demiştir.⁴⁰

B. İstiklâl Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve Sakarya Muharebesi İle İlişkisi

Milli Mücadele yılları içerisinde iç isyanların oluşturduğu ciddi tehditlere karşı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Vatana İhanet Kanunu ve Firariler Hakkında Kanun çıkarmış ardından ise İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.⁴¹ 29 Nisan 1920 tarihinde 2 No.lu Kanun ile Hıyanet-i Vataniye Kanunu teşkil edilmiştir.⁴²

11 Eylül 1920 tarihinde Firariler hakkındaki 21 No.lu Kanun'un 1. Maddesi gereğince; "*Muvazzaf ve gönüllü olarak askerlik hizmetine dâhil olup firar edenler veya her ne şekil olursa olsun firara sebebiyet verenler, firarileri koruyan, besleyen ve giydirenler hakkında mülki ve askeri kanunlarda mevcut hükümler ve icap ettiği zaman diğer tekrarlanmış cezaya ait bağımsız olarak hüküm ve temyiz etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından İstiklâl Mahkemeleri oluşturulmuştur*".⁴³ Hıyanet-i Vataniye Kanunu, İstiklâl Mahkemeleri fikrinin oluşmasında ilk adımı oluşturmuştur. İstiklâl Mahkemeleri'nin kanunen kuruluş tarihi 11 Eylül 1920'dir.⁴⁴

Bakanlar Kurulu, 18 Eylül 1920 tarihinde 14 yerde İstiklâl Mahkemesi kurulması hakkında teklif vermiştir. 45 numaralı Meclis kararıyla aynı tarihte Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Kayseri olmak üzere 7 bölgede İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. 26 Eylül 1920 tarihinde

³⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 30 Temmuz 1921, Cilt: 11, İnikat: 57, İkinci Celse, s. 121.

⁴⁰ Tansel, *a.g.e.*, s. 98.

⁴¹ Kemal Çelik, "Milli Mücadele'de İç İsyandar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Ankara, Kasım 2007, s. 569.

⁴² *Düster (23 Nisan 1336 - 28 Şubat 1337)*, Üçüncü Tertip, Cilt: 1, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 4.

⁴³ *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları - 1926*, (Yay. Haz. : Ahmed Nedim), Belgelerle İstiklal Mahkemeleri: 1, İşaret Yayınları, İstanbul, Kasım 1993, s. 302.

⁴⁴ Ahmet Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 19.

çıkarılan 28 numaralı kanunla İstiklâl Mahkemeleri'nin yetkileri genişletilmiştir.⁴⁵ Bu mahkemeler ile asker kaçakları, iç güvenlik, bozgunculuk ve casusluk gibi sorunlarla uğraşarak güvenli bir ortamın kurulması amaçlanmıştır.⁴⁶ Böylece kaçak askerlerin ve casusların yargılanmaları da İstiklâl Mahkemeleri tarafından yapılmıştır.⁴⁷ Bu dönemde kurulan bu ilk mahkemeler 4 aylık görev süresinden sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi hariç 17 Şubat 1921 tarihinde 97 numaralı Meclis kararıyla kapatılmıştır.⁴⁸

Sakarya Muharebesi öncesinde kurulan 4 İstiklâl Mahkemesi'nden 2 tanesi Batı Cephesi'nin güvenliği için kurulmuştur. Bunlar Konya ve Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri'dir. Batı Cephesi'nde Yunanların Kütahya ve Eskişehir'i ele geçirerek Ankara'ya yaklaşması üzerine ortaya çıkan karışık durumu gidermek amacı ile 23 Temmuz 1921 tarihindeki⁴⁹ Fevzi Paşa'nın Kastamonu, Konya ve Samsun'da 3 mahkeme kurulması teklifi, Meclis tarafından kabul edilmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesi kaldırılmadığı için Yozgat'a da Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle bir mahkeme kurulmuştur.

Açıksöz Gazetesi'nde başyazar olan İsmail Habib (Sevük), 21 Ağustos 1921 tarihli yazısında İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden oluşturulmasını şu sözlerle ifade etmiştir : “...Suçluları ürküten, mazlumları esirgeyen bir adalet. Bir adalet ki, en inatçı kaçaklar kendi ayaklarıyla o kapıya sığındılar; en azılı haydutlar kendi istekleriyle o mahkemeye boyun eğdiler. Boş duran memurlara bile başka bir çalışkanlık, hileli amirlere bile başka bir açıklık, hükümet çarkına bir başka dönüş geldi... İşte onun içindir ki, İstiklâl Mahkemeleri çalışmaları bu halka bir nimet,

⁴⁵ *İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*, Cilt: 1, (Yay. Haz. : Mehmet Şahin ve Diğerleri), TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015, s. 2-3.

⁴⁶ Yurdal Demirel, “Şark İstiklal Mahkemesi'nde Görülen Bir Dava: “Gazeteciler Davası”, *İstiklâl Mahkemesi Sempozyumu 10-11 Aralık 2015/Adıyaman*, (Yay. Haz. : Aynur Yavuz Akengin), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 335.

⁴⁷ *Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Cilt: VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974, s. 214.

⁴⁸ *İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*, a.g.e, s. 3.

⁴⁹ Rahmi Çiçek, “Sakarya Savaşı'nın Lojistik Destek Bölgesi: Kastamonu Vilayeti”, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Kadri Unat), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 261.

onların kaldırılışı herkese bir üzüntü olmuştu ve işte onun içindir ki, şimdi de İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden gelişi, bütün ülkeye bir sevinç ve bir mutluluk oldu."⁵⁰

İstiklâl Mahkemeleri'nin azaları mebuslardan seçilmekteydi. Bu mahkemeler, vatan hainlerini süratle cezalandırmak üzere kurulmuştur. Mahkemenin cezaları 3 şekilde uygulanmaktaydı; 100 sopa (kürek cezası), idam ve affa uğramak şeklindeydi. Kararların temyizi yoktu, hapis cezası görenler çok azdı ve avukat tutamazlardı. Mahkeme kararları vatanın selameti esasına dayanmaktaydı.⁵¹ Bu dönemde insan kaynaklarına ihtiyaç duyulduğu için cephede savaşmanın yanında cephe gerisinde de tarım ve zanaat gibi çeşitli işlerde çalışabilecek insan gücüne ihtiyaç vardı. Bu sebeple tarımla uğraşan köylüler, çeşitli suçlardan dolayı mahkûm edilseler bile hasat zamanı geldiğinde 3 aylık bir süre ile kontrol altında serbest bırakılmaktaydı.⁵²

Milli Mücadele döneminde hükümet, orduyu tam seferberlik gücüne ulaştırabilmek için çete gruplarını silah altına alarak bir noktadan sonra zorunlu askerliği yeniden yürürlüğe sokmuştur. Askerlerin yaş ortalamaları 18-60 arasında olacak şekilde genişletilmiştir. Fakat askerlere vaktinde maaş ödenememesi sorunları da beraberinde getirmiştir. Cephe komutanları, Ankara'ya dilekçe vererek durumun düzeltilmesini istemişlerdir. 1921 yılı boyunca ve 1922 yılı başlarında askerlerin firar oranındaki artışın birkaç temel sebeplerinden birinin para sıkıntısı olduğu anlaşılabilir.⁵³

Sakarya Muharebesi'nden önce imkânsızlıklar yüzünden askerlerin bakımı oldukça zor olduğu için yiyecek ve yiyecek eksikliği yüzünden de birliklerdeki kaçak olayları artmıştır. Geçitler ve köprüler tutularak kaçak olayları önlenmeye çalışılmıştır.⁵⁴ 12 Temmuz'da İsmet Paşa, firarilere karşı önlem alabilmek için Genelkurmay Başkanlığı'na yazmış olduğu bir şifrede şöyle diyordu : "*Şimdilik 31. Alay'dan istifade etmeyi düşünüyorum. Bilhassa makineli tüfek mevcut olmadığından aldığım makineli tüfek teşkilatının biran evvel ikmal edilerek kuvvetli bir alay olması*

⁵⁰ Hikmet Özdemir, *Tekâlif-i Milliye*, Cumhuriyet, Haziran 2001, s. 54-60.

⁵¹ Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Paşa ve Milli Mücadele'nin İç Âlemi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1967, s. 50.

⁵² Türkan Çetin, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında İşgal Bölgesi Köy ve Köylüsü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Haziran 1993, s. 184.

⁵³ Philip S. Jowett, *Kurtuluş Savaşı'nda Ordular 1919-22*, Çev.: Emir Yener, İllüstrasyonlar: Stephen Walsh, Osprey Askeri Tarih Dizisi-25, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 31.

⁵⁴ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Birinci Basım Eylül 1975, s. 142.

için bilgi vermiştim efendim.” Aynı gün Genelkurmay Başkanlığı tarafından gelen cevap ile “31. Alay’ın, firarilere karşı Sakarya geçitlerini tutmak üzere Haymana ve Beypazarı civarında dağınık bir halde bulunduğu ve şimdilik bu alaydan istifade edilmesinin mümkün olmadığını” bildirilmiştir. İsmet Paşa Genelkurmay Başkanlığı’na, “31. Alay’ın makineli tüfek itası ve alayın talim ve terbiyesinin itinalı bir şekilde takibi için gerekenlere emir verilmesini istirham ettiğini” belirtmiştir.⁵⁵

Temmuz 1921’deki Türk ordusunun Sakarya’nın doğusuna geri çekilişinin, askerlerde yarattığı moral bozukluğu kaçak olaylarını daha da arttırmıştır. Bu yüzden 39.122’si silahsız ve 687’si silahlı olmak üzere toplamda 30.809 kaçak saptanmıştır. Sakarya Muharebesi sonunda ise bu sayı 48.335’e yükselmiştir. Kaçakların büyük kısmı silahsız olduğundan dolayı İstiklâl Mahkemeleri’nin silahsız kaçaklar hakkındaki kararı, genellikle kaçakların affa uğraması şeklinde olmuştur.⁵⁶

Sakarya Muharebesi devam ederken idam edilen kişilerin yanı sıra muharebenin sonlarına doğru cepheden gelen bazı esirler hakkında da idam cezası verilmekteydi. İdam cezası verilen esirler hala nüfus tezkeresi taşıyan, ala bir olup, bağlı oldukları hükümetlerine karşı silah çekmiş olan hain Türkiyeli Rumlardı. Fikirlerini, ibadetlerini hür bir şekilde yaşadıkları Türkiye’ye ihanet etmiş esirlerdi. Bu esirlerin, Açıksöz Gazetesi’ne göre Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri’nin 13 Eylül 1921 tarihli kararınca darağacına gidişi şu sözler ile ifade edilmiştir : *“Ey İstinyeli Nico çorbacı! Yunan sürülerinin Türklere saldırdığı Haymana ovasında ne arıyorsun? İstanbul’da mektebin mi yoktu? Kiliseni mi yıktılar? Dükkânını mı kapattılar? Türk payitahtında ekmeksiz, susuz, ışısız mı kaldın? Hayır! Türk’ün verdiği rahat sana diken oldu. Bunun getirdiği belayı Türk’ün sana bahşettiği merhamet ve iyiliğe tercih ettin, Haymana’ya geldin. Eli açık efendine kurşun atıyorsun öyle mi? Öyle ise buyurun darağacına!”⁵⁷*

İstiklâl Mahkemeleri’nin işleyişi ile ilgili halkın tavrını Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey şu sözlerle yansıtmıştır : *“Yalnız ısrar edeceğim bir nokta vardır ki cephe gerisi, cephe kadar mühimdir. Efendiler, halkı biz kendimize ısındıracak olursak, halkın kalbini kazanmak gayet kolaydır, basittir. Lâkin halk memnundur. Misalini gördük. İstiklâl mahkemeleri halkın teveccühünü kazanmıştır. Bundan halkın*

⁵⁵ ATASE Arşivi, K. 1225, A. 4/4478, D. 117/B, F. 49, 49-1, 49-2.

⁵⁶ Aybars, *a.g.e.*, s. 142.

⁵⁷ Eyüp Akman, *Açıksöz Gazetesi’ne Göre Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 35-36.

*ürkeceğini fena olacağını zannetmiyorum. Bugün asmak, kesmek olduğu halde, halk bunu istiyor. Halk adaleti tevzi ettiği için istiyor. Halk, vazifesini görmeyen memurinin tecziyesini gördüğü zaman hükümete dört el ile sarılacaktır”.*⁵⁸

İstiklâl Mahkemeleri'nin Milli Mücadele döneminde, engelleyici ve bölücü nitelikteki faaliyetleri azaltmakta başarıya ulaşmaları ve asayişin eskiye göre büyük ölçüde sağlanması üzerine artık bu mahkemelerin kaldırılması istenmiştir. 20 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanken atamış olduğu İstiklâl Mahkemeleri üyeleri geri çağırılmış ve 27 Temmuz 1922'de ise İstiklâl Mahkemeleri ile ilgili kanunu değiştirmek üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonun hazırladığı yeni kanun tasarısıyla⁵⁹ 31 Temmuz 1922'de 249 No.lu Kanun ile İstiklâl Mahkemi Kanunu kabul edilmiştir.⁶⁰ İstiklâl Mahkemeleri 1926'dan sonra bir daha kurulmamıştır.⁶¹

II. BAŞKUMANDANLIK KANUNU TARTIŞMALARI VE KANUNUN KABULÜ

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Temmuz 1921'de ilk üçü gizli olmak üzere dört oturum yapmıştır. Meclis'in bu oturumlarında yapılan görüşmeler esnasında kararlar alınmıştır. Alınan kararlar şu şekildedir ;⁶²

- Meclis, içinden seçeceği bir heyeti derhal cepheye gönderecek, durumu yakından tetkik, cephe kumandanı ve ileri gelen kolordu ve tümen kumandanlarıyla temas ile maddi ve manevi ihtiyaçlarını öğrenecek, neticeyi ayrıntılı bir raporla meclise sunacaktır.
- Şimdiden Ankara'nın askerlik noktasından önemli olan yerlerine siperler kazılacak, şehir müdafaa edilecek ve Ankara harpsiz asla teslim edilmeyecektir.
- Hükümet tedbiri elden bırakmayarak şimdiden evrak ve ağırlığını Kayseri'ye nakletmekte serbesttir.

⁵⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 23 Temmuz 1337 (1921), Cilt: 11, İnikat: 54, Birinci, İkinci ve Üçüncü Celseler, s. 109.

⁵⁹ Necmettin Şahin - Akif Yılmaz, *Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri*, Vergi Müfettişleri Derneği, İzmir, 2015, s. 146.

⁶⁰ *Düster (8 Mart 1338 - 28 Şubat 1339)*, Üçüncü Tertip, Cilt: 3, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 108.

⁶¹ Şapolyo, *a.g.e.*, 1967, s. 58.

⁶² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, Cilt: 2, İstanbul, 1987, s. 647-648.

- Büyük Millet Meclisi top ateşleri ve kanlı savaşlarda dahi vazifesine ara vermeden devam edecektir. İcap ederse askerlerimizle yan yana Yunanlara karşı savaşacaktır.⁶³

Meclis'in 2 Ağustos 1921 tarihli gizli oturumunda, ordunun büyük kayıplar vererek bunalımlı dönemlerinden birine girdiği Kütahya - Eskişehir Muharebeleri ve sonrasında, milletvekilleri Eskişehir'in doğusuna kadar çekilmiş olan Türk ordusunu teftiş ettikten sonra, Mecliste gözlemlerini anlatırken, bunalımdan kurtuluş yolu olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesini beyan etmişlerdir.⁶⁴ Mersin Milletvekili Selahattin (Çolak) Bey, “*Ne şekil verirseniz veriniz, ef'al ve amalane kimsenin müdahale etmeyeceği salahiyeti vasia ile Başkumandanlık vezaiğini bir zatın deruhte etmesi lazımdır*” demiştir.⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı üzerine alması Meclis'te son çare ve son tedbir olarak görülüyordu. Selahattin Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın adını söyleyerek “*Ordunun başına geçsin*” demesi üzerine görüş ayrılıkları başlamıştır.⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa, ordunun başına geçme teklifinde bulunanlar için şöyle diyordu ; “*Bu teklifte bulunanları ikiye, hatta üçe ayırmalıyım: Beni ordunun başında fiili vazifeye davet edenlerin bir kısmı artık ordunun tamamıyla mağlup olduğuna, vaziyetin iadesine imkân kalmadığına, binaenaleyh Milli Davamızı kaybettiğimize hüküm vermişler. Bu sebeple duydukları hiddeti benim üzerimde teskin etmek istiyorlar... Ordunun başına geçmemi isteyenlerden ikinci kısım, ekseriyetle bana itimat besleyenlerdir. Samimi olarak bu vazifeyi arzu ediyorlar; ve ben ordunun başına geçsem vaziyeti düzeltereğimi umuyorlar*”. Meclis'teki diğer bir kısım mebuslardan, Mustafa Kemal Paşa'nın “*füilen ordu kumandanlığını deruhte etmesini mahzurlu*” görenlerde bulunmaktaydı.⁶⁷

⁶³ Damar Arıkoğlu, *Milli Mücadele Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 237.

⁶⁴ *TBMM Tutanaklarında Kurtuluş Savaşı: 21 - TBMM Tutanaklarında Başkumandanlık Kanunu (1921-1924)*, (Ed.: Cengiz Çetintaş), 1. Baskı, 2018, s. 9.

⁶⁵ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 4 Ağustos 1337 (1921), Cilt: 12, İnikat: 61, Üçüncü Celse, s. 159.

⁶⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Haz. : Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 414.

⁶⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda Milli Mücadele Hatıraları*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 141.

Mustafa Kemal Paşa 4 Ağustos 1921 tarihli meclis gizli oturumunda; “Başkumandanlık meselesi münasebetiyle rüfekamızın hakkımda gösterdiği itimat ve teveccühe teşekkür ederim... Türkiye Büyük Millet Meclisli Riyaseti Celilesine Meclis azayı kiramının umumi surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum... Müddeti ömrümde Hâkimiyet-i Milliye'nin ve meşruiyetin en sadık bir hizmetkârı olduğumu nazarı millette bir defa daha teyit için bu salahiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyit edilmesini ayrıca talep ederim” demiştir.⁶⁸ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın, yasama ve yürütme yetkilerinin de kendisinde olması halinde Başkumandanlığı kabul edeceğini bildirmesi üzerine mecliste görüş ayrılıkları yaşanmıştır.⁶⁹ Bunun sonucunda muhalif vekiller Başkumandan yerine Başkumandan vekilliği olmasını, Meclis tekelindeki bu ayrıcalıkların hiç kimseye verilemeyeceğini ve ordunun başında olacak kimseye bu yetkilerin verilmesinin gerekmediğini bildirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, Başkumandan vekilliğinin padişahlarca kullanılan bir unvan olduğunu söylemiş ve görüşmeler 5 Ağustos'a kalmıştır.⁷⁰ 5 Ağustos 1921'de devam eden görüşmelerdeki milletvekillerin, meclisin varlığının herhangi bir şekilde iş göremez duruma getirilmesi ve üyelere herhangi biri için keyfi ve kanunsuz işlem yapılması konularında kararsızlıkları mevcuttu.⁷¹

Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur, “Zararı yok bu yetkileri de mi istiyor, onları da verelim gitsin düşmanı vatandan kovsun. Bu yeterlidir” teklifinde bulunmuş ve meclis kabul etmiştir.⁷² Celal (Bayar) Bey ise, yapmış olduğu bir konuşmasında “...sabah dokuzda Meclis'i topladık. Oraya gittiğimiz zaman Meclis şahlandı sert tartışmalar oldu. Atatürk'e Başkumandanlığı gizli celsede Meclis empoze etti. Haykırdılar: “Sen mühim bir kumandansın, büyük bir askersin ve bunu da Çanakkale Muharebesinde ispat ettin... Sakarya'ya kadar geldi düşman kendini hangi güne saklıyorsun!..” ve bende onların fikrindeydim. Atatürk Milli iradenin ısrarı ile Başkumandan oldu.” diye aktarmıştır.⁷³

⁶⁸ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 5 Ağustos 1337 (1921), Cilt: 12, İnikat: 62, Birinci Celse, , s. 164.

⁶⁹ Rıza Nur, **Milli Kıyam Milli Mücadele'nin İç Yüzü**, Toker Yayınları, İstanbul, 1994, s. 265.

⁷⁰ Celâl Erikan, **100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 147.

⁷¹ Kemal Atatürk, **a.g.e.**, 1991, s. 416.

⁷² Nur, **a.g.e.**, 1994, s. 267.

⁷³ Utkan Kocatürk, “Celal Bayar'la Bir Konuşma”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 5, 1986, s. 346.

Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur Bey ve 8 arkadaşı Yozgat'tan Ahmet, Ankara'dan Şemsettin, Eskişehir'den Hüsrev Sami, Bursa'dan Muhittin Baha, Ankara'dan Hilmi, Diyarbakır'dan Hacı Şükrü, Biga ve Trabzon'dan Hamdi Beylerin hazırladıkları, 5 Ağustos 1921 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık tevcihine dair olan kanun teklifi oya sunulmuştur. 184 kişinin oyuna başvurulmuş, 184 kişi birlikte kabul oyu vererek,⁷⁴ 144 No.lu Kanun ile kabul edilmiştir⁷⁵ ve Büyük Millet Meclisi, 5 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'yı Türk orduları Başkumandanı seçmiştir.⁷⁶

Başkumandanlık yetkisinin verilisinin ardından Mustafa Kemal Paşa kürsüye gelerek Meclis'e şu güvenceyi vermiştir: *“Efendiler! Zavallı milletimizi esir etmek isteyen düşmanları, Allah'ın yardımıyla behemehâl mağlup edeceğimize dair olan emniyet ve itimadım bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada bu kesin inancımı yüksek heyetinize karşı, bütün milletime karşı ve bütün âleme karşı ilan ederim.”*⁷⁷ Başkumandanlığa seçilmesinden dolayı yapılan kutlamalara cevabı ise : *“Büyük Millet Meclisi'nin naçiz omuzlarıma yüklediği Başkomutanlık görevimden dolayı gelmiş olan kutlamalar üzerine gösterilmiş olan güler yüzün minnettarım... Bütün ordu personeline, görevlilerinin hepsine ve millet bireylerinin her birine ayrı ayrı teşekkür ederim. Millet in ve ordunun bu karar, iman ve kahramanlığı ile Tanrı adaletinin ulusal bağımsızlık içerisinde tam bağımsızlık sağlamasından ibaret olan meşru ereğimize kesin olarak ulaştıracağına sarsılmaz güvenim vardır”* demiştir.⁷⁸

⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 12, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, 5 Ağustos 1337 (1921), İçtima: 62, Üçüncü Celse, s. 18-19. Başkumandanlık Kanunu'nu kabul edenlerin isimleri için Ayrıca bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, 5 Ağustos 1337 (1921), a.g.e, s. 21-22. Başkumandanlık Tercihine Dair Kanun için kabul edilen oy sayıları çeşitli kaynaklarda farklılık göstermektedir. Bunun için Ayrıca bkz.: *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt : 2, Devre : 1, İçtima : 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 5 Ağustos 1337 (1921), Cilt: 12, İnikat: 62, İkinci Celse, s. 180.

⁷⁵ *Düstur (10 Mart 1337 - 28 Şubat 1338)*, Üçüncü Tertip, Cilt: 2, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 133.

⁷⁶ Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İbrahim Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944, s. 299.

⁷⁷ Kocatürk ve Güneş, *a.g.e.*, s.158.

⁷⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, “Mustafa Kemal'in Başkomutanlığa seçilmesinden ötürü yapılan kutlamalara cevabı (12 Ağustos 1921)”, Belge No.: 1750, Yıl : 30, Sayı : 79, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Mayıs 1981, s. 102.

Başkumandanlık tevcihi hakkındaki kanunun kabulünün ardından⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa tarafından, Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerini yürütmekte olan Fevzi Paşa'nın sadece Genelkurmay'ın işleriyle uğraşabilmesi için İçişleri Bakanlığı'nda bulunan Refet Paşa'nın da Milli Savunma Bakanlığı'na getirilmesi ve yerine bir başkasının seçilmesi için sunulan yasa önerisi, açık oturumda okunmuştur. Milletvekillerin adları teker teker okunarak oya sunulmuştur ve oybirliği ile kabul edilmiştir.⁸⁰ Başkumandanlığında Mustafa Kemal Paşa'yı olabildiğince denetimi altında tutmak isteyen Meclis, bir denetim kurulu seçmek istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin başkanlık etmesi şartı ile bunu kabul etmiştir.⁸¹

Sakarya Muharebesi sırasında Başkumandanlık maiyetinde görev yapmak üzere bir Askeri Özel Kalem kurularak buraya Mirliya (Tuğg.) Kâzım Paşa, Kurmay Miralay (Albay) Mehmet Arif Bey, Kurmay Yüzbaşı Faruk Bey ve Piyade Yüzbaşı Hilmi Beyler görevlendirilmiştir.⁸²

Başkumandanlık yasının süresi, birinci kez 31 Ekim 1921'de, ikinci kez 4 Şubat 1922'de üçüncü kez 6 Mayıs 1922'de uzatılmıştır.⁸³ Başkumandanlık süresinin uzatılmasına dair görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Üçüncü uzatmada muhalefet itiraz etmiş ve çoğunluk sağlanamamıştır. Fakat ertesi gün Mustafa Kemal Paşa Meclis'e gidip milletvekilleri ile uzun görüşmeler yaptıktan sonra tekrar uzatılmıştır.⁸⁴ Bu üç uzatmalarda da Başkumandanlık Kanunu'nun ikinci maddesine dayanılarak Mustafa Kemal Paşa'ya geniş yetkiler verilmiştir. Başkumandanlık Kanunu'nun 5 Ağustos 1922'den itibaren 3 ay daha uzatılması teklife sunulmuştur.

⁷⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tевcihi Hakkındaki Kanun: **Madde 1:** Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vazı-ul yed yegane kuvvet-i âliye olan ve azasından her birinin Kânun-ı Esasi ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyet-i teşriyesi tabiatıyla mahfuz şahsiyeti maneviyesi Başkumandanlığı haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi kuyud-u atıye ile Başkumandanlık vazife-i fiiliyesine kendi reisi Mustafa Kemal Paşa'yı memur eylemiştir. **Madde 2:** Başkumandan, ordunun maddi ve manevi kuvvetini azami surette tezyit ve sevk ve idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin buna müteallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur. **Madde 3:** Müşarünileyhe baladaki mevat ile mevdu sıfat ve salâhiyet üç ay müddetle mukayyettir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin inkızasından evvel dahi bu sıfat ve salâhiyeti refedebilir. **Madde 4:** İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'iyülicradır. **Madde 5:** İşbu kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi memurdur. Bkz.: *Düstur (10 Mart 1337 - 28 Şubat 1338)*, a.g.e, s. 13.

⁸⁰ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; XXIII. Dizi, Cilt: 2, 3. Baskı, Ankara, 1989, s. 821.

⁸¹ Celâl Erikan, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972, s. 706.

⁸² Mehmed Arif Bey, *Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, (Haz.: Bülent Demirbaş), Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 77.

⁸³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), a.g.e, 1989, s. 871.

⁸⁴ Nur, a.g.e, 1994, s. 310-311.

Mustafa Kemal Paşa; Başkumandanlık yetkisinin TBMM’de bulunduğunu ve kendisine verilen bu yetkinin de geçici olduğunu belirtmiştir ve daha sonra yeni bir kanun teklifi verilmiştir. Buna göre TBMM’nin manevi şahsiyetinde içinde bulunan Başkumandanlık görevinin geçici olarak Mustafa Kemal Paşa’ya verilmesi, gerekli görüldüğü takdirde bu yetkinin Meclis tarafından geri alınabileceği ve bir önceki süre uzatımı olan 6 Mayıs 1922 tarihli kanunun kaldırılması oy birliği ile kabul edilmiştir. Böylece Başkumandanlık Kanunu’nun 2. maddesi kaldırılmıştır.⁸⁵ 20 Temmuz 1922 tarihinde yasada değişiklik yapılarak süresiz olması kararlaştırılmıştır.⁸⁶

III. TEKÂLİF-İ MİLLİYE EMİRLERİ

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandan seçildikten sonra ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için daha önceden uygulanmış olan Tekâlif-i Harbiye* Emirleri’nden çok daha kapsamlı olan ve toplam 10 emirden oluşan Tekâlif-i Milliye Emirleri’ni 7-8 Ağustos 1921 tarihinde ilan etmiştir.⁸⁷ Tekâlif-i Milliye’nin ilk 6 emri 7 Ağustos’ta, son 4 emri ise 8 Ağustos 1921 tarihinde yayınlanmıştır.⁸⁸

Tekâlif-i Milliye Emirleri’nin üçüncü ve dördüncü emirlerini kapsayan özeti, 9 Ağustos 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin ikinci sayfasındaki “*Hamiyetli Halkımıza*” adlı başlıklı 3 maddelik yazı ile halkımıza duyurulmuştur.⁸⁹

⁸⁵ Mustafa Müjdecî, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Büyük Taarruz”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 9/1, Ankara, 2014, s. 389.

⁸⁶ Ahmet Emin Yaman, “Başkumandanlık Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 9, Ankara, 1992, s. 93.

***Tekâlif-i Harbiye**: Balkan Savaşları ve sonrasında, savaşların ağır mali yükünün karşılanmasında vergi politikaları tercih edilmiştir. Tercih edilen bu politikaların ardından 1912 yılında Harp Vergisi (Tekâlif-i Harbiye) uygulamaya konulmuştur. Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde de ortaya çıkacak ihtiyaçlara dayanarak Harp Vergisi reformize edilerek tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Harp Vergisi, 1912-1918 yılları arasında olmak üzere 6 yıl uygulanmıştır. Bkz.: Cem Barlas Arslan, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”, *Akademik Bakış Dergisi -Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, Sayı : 57, Kırgızistan, Eylül-Ekim 2016, s. 74.

⁸⁷ Cengiz Şavkılı, “Sakarya Savaşı’nda Levazım İkmal Faaliyetleri”, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, (Yay. Haz.: Temuçin F. Ertan - Hakan Uzun), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 90.

⁸⁸ Cemal Avcı, “Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 31, Ankara, Mart 1995, s. 229.

⁸⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1921, No: 259.

Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin kapsamı ve uygulanışı şu şekildedir:

1 Numaralı Emir ile her kazada birer Tekâlif-i Milliye Komisyonu teşkil edilmiştir.⁹⁰ Mahalli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Merkez Kurulu'ndan iki üye, köylerde imamlar ve muhtarlar ise tabii üye olarak komisyonlara katılacaktır. Bu komisyonlarda iki ay boyunca askeri hizmetleri geri bırakılmak üzere altı memur çalışacaktır.⁹¹

Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey, Van Mebusu Ali Haydar Bey ve Konya Mebusu Vehbi Efendi hastaneleri gezerek Meclis'in aldığı kararı her hastaya söyleyecekler ve dertlerini dinleyeceklerdir. İki üç gün zarfında Meclis'e malumat vereceklerdir. Orada bu encümenin bu vazifeyi yerine getirip getirmediğini bizzat teftiş edecekler ve aynı suretle hareket edeceklerdir. Mersin Mebusu Selahattin Bey, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ve Hulusi Bey Tekâlif-i Milliye Komisyonu'nun teşekkül edip etmediğini ve bunun için ne tür tedbirler aldıklarını teftiş edeceklerdir.⁹² Komisyon üyeleri hizmetlerine karşılık maaş almayacaklardır.⁹³ Emirlere uymayanlar İstiklâl Mahkemesi'nde cezalandırılacaklardır.⁹⁴

2 Numaralı Emir ile vatanda her hane birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na teslim edecektir.⁹⁵ Komisyonlar, her ilçede mevcut ev sayısına, belirtilen malzemeleri hazırlayarak 10 Eylül 1921 tarihine kadar komisyonların ambarlarına teslim edecektir. Çok fakir evlerden bu bağışlar alınmayarak, fakirlerin yerine mükellefiyetin diğer bir varlıklı aileye yüklenmesi komisyonun göreviydi. Yapılan yardımların bedeli savaş sonrasında ödenmek üzere eşyaların miktarını ve teslim tarihini gösteren bir makbuz verilecekti.⁹⁶

⁹⁰ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e*, 1927, s. 381. Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin maddeleri için Ayrıca bkz.: *Açıksöz Gazetesi*, 10 Ağustos 1921; *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, 12-14 Ağustos 1921; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt : IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 414-424.

⁹¹ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 1981, s. 357.

⁹² *T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 8 Ağustos 1337 (1921), Cilt: 12, İnikat: 63, Üçüncü Celse, s. 189.

⁹³ Müderrisoğlu, *a.g.e*, Ankara, 1981, s. 357.

⁹⁴ Avcı, *a.g.m*, s. 233.

⁹⁵ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e*, 1927, s. 381.

⁹⁶ Cengiz Şavklı, "Milli Mücadele'nin Mali Kaynaklarından Tekâlif-i Milliye Emirleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Kahramanmaraş, 2011, s. 23.

3 Numaralı Emir ile tüccar ve ahali elinde mevcut bulunan çamaşırlık bez, Amerikan patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi imaline uygun her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyen, mamul ve gayr-i mamul çarık, fotin, demir ve mamul nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan stoklarından⁹⁷ %40'ı alındıktan sonra yurt dışından gelen malların %10'u da iskelelerde aynı şartlar altında ordunun ihtiyacı karşılanmak üzere alınıp, %90'ına hiçbir şekilde karışılmayıp mal sahibine bırakılacaktır.⁹⁸

4 Numaralı Emir ile tüccar ve halkın elinde bulunan buğday, saman, arpa, un, kuru fasulye, nohut, bulgur, mercimek, şeker, gazyağı, pirinç, sabun, zeytinyağı, tereyağı, çay, mum stoklarının %40'ına komisyonlar tarafından el konularak bedeli daha sonra devlet tarafından karşılanacaktı.⁹⁹ Komisyonlar tarafından toplanan buğdayların un haline getirilmesi için komisyonlar, bölgede bulunan fabrika ve değirmenlere eşit olarak bölecek ve bu görev ücretsiz yaptırılacaktır.¹⁰⁰

5 Numaralı Emir ile askeri nedenler ile ordu gereksinimi için alınan taşıt araçları hariç olmak üzere taşıt sahiplerinin kendi araçları ile her ay ordu araç-gereçlerinin bir bölümünü,¹⁰¹ 100 km.lik bir mesafeye kadar ayda bir defaya mahsus olmak üzere taşınması zorunlu olmuştur.¹⁰² Taşıma işleminin devam ettiği süre zarfında araç sahipleri ve hayvanları ordunun ambarından beslenirdi.¹⁰³ Bir ay içerisinde bu görevle meşgul olan şahıslar, o ay yeni bir taşıma görevi almazlardı. Oluşturulan nakliye kolları, tespit edilen menzillere ve hatta cepheye kadar ordunun ihtiyacı olan araç-gereçleri nakledeken savaşın durumuna göre yollarda oluşturulan menziller, ileri veya geri hatlara kaydırılabildi.¹⁰⁴

⁹⁷ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 1927, s. 381.

⁹⁸ Mehmet Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 15, Ankara, Temmuz 1989, s. 653.

⁹⁹ Müderrisoğlu, *a.g.e.*, Ankara, 1981, s. 357-358.

¹⁰⁰ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Cilt: 7, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975, s. 361.

¹⁰¹ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Atatürk Dizisi/45, Ankara, 1995, s. 278.

¹⁰² Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 1927, s. 381.

¹⁰³ Onar, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁰⁴ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 106-107.

6 Numaralı Emir ile ülkeyi terk etmiş kişilerin hazineye geçmiş olan ve ordunun ihtiyacını karşılayacak mallara el konulmuştur.¹⁰⁵ Bırakılmış ve bu yolla alınan mallar için Ulusal Vergi Komisyonları, daha önceki buyruklarda bildirildiği gibi 3 ayrı şekilde düzenli olarak defter tutacaklar ve bunun bir nüshasını Genel Levazım'a göndereceklerdir.¹⁰⁶

7 Numaralı Emir ile halkın elinde muharebeye uygun bütün silah ve cephanenin üç gün zarfında teslimi talep edilmiştir.¹⁰⁷ Bu süre zarfı içerisinde istenilen malzemeler komisyonlara senet karşılığında teslim edilecekti.¹⁰⁸

Orduya teslim edilecek silah ve cephaneler şu şekildeydi:

- Cephanesi de dâhil olmak üzere her cinsten otomatik tüfek, kasatura veya süngü, Osmanlı mavzerleri, her cinsten Alman ve Belçika, Avusturya ve Bulgar Manliherleri, İngiliz, Rus tüfekleri, Fransız, Romanya, Sırp, Japon, Yunan Martin tüfekleri.
- Her cinsten pala ve kılıçlar. Bunlardan özel değeri olanlar Komisyonların sorumluluğunda ve belge karşılığında sahiplerine bırakılacaktı.

Bu emir ilk önce Kastamonu, Çorum, Yozgat, Kayseri, Niğde, Konya ve Silifke vilayeti ve mutasarrıflıkları ile bunların batısında bulunan vilayet ve mutasarrıflıklara uygulanmak üzere makamlara bildirilecekti.¹⁰⁹ 7 Eylül 1921 tarihinde Tekâlif-i Milliye Emri'ne ek olarak yayınlanan Başkumandanlık emri, halka silahların teslimi için yeni bir süre tanımaktaydı.¹¹⁰

8 Numaralı Emir ile benzin, vakum, gres, makine, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil, kamyon lastiği, solüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, mücerrit ve bunlara mümasil malzeme, asit sülfürik stoklarının¹¹¹ %40'ına bedeli daha sonra ödenmek üzere el konulacaktı. Araç-gereçlerin %40'ının toplanması, tüm komisyonlar tarafından 10

¹⁰⁵ Müderrisoğlu, *a.g.e.*, Ankara, 1981, s. 358.

¹⁰⁶ Onar, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁰⁷ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 1927, s. 381.

¹⁰⁸ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 363.

¹⁰⁹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 363.

¹¹⁰ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s. 114. Ayrıca bkz.: 11 Eylül 1921 Hâkimiyet-i Milliye ve 11 Eylül 1921 Açıksöz Gazeteleri'nde yayınlanmıştır.

¹¹¹ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 1927, s. 381.

Eylül 1921’de bitirilmiş olacaktı. 15, 20, 25 ve 30 Ağustos ile 5 Eylül 1921’de toplananları Milli Savunma Savaş Dairesi’ne telgraf ile bildirilecekti.¹¹²

Tablo: 3 18 Aralık 1921 tarihinde Harp Dairesi tarafından Müdafaa-i Milliye Müsteşarlığı’na gönderilen benzin, vakum vs. toplamı ile ortalama fiyatları şu şekildedir,¹¹³

Cins	Kilo	Adet	Ortalama Fiyat (beher kilo - adet)
Gres Yağı	60		40 kuruştan 2.400
Vakum Yağı	537		32 kuruştan 17.721
Benzin	13.963		33 kuruştan 460.779 (446.816)
Çınar Ağacı		78	Çift 150 kuruştan 5.850
Oka Ağacı		116	Çift 126 kuruştan 13.925 (7.308)
Çivi	100		80 kuruştan 8.000
TOPLAM			508.670 (488.095)

9 Numaralı Emir ile demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalathaneleri belirlenip bunların üretim, onarım ve yapım güçleri hesaplanacaktı. Kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilen sanatkârlar belirlenecekti. Devamlı görev verilen sanatkârlara, geçimlerini sağlayabilecek kadar ücret ödenecekti.¹¹⁴

10 Numaralı Emir ile Tekâlif-i Milliye Komisyonu, 10 Eylül 1921 tarihine kadar¹¹⁵ ahali elinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at ve öküz arabalarıyla kağnı arabalarının teçhizat ve hayvanlarıyla beraber binek ve topkeşan hayvanat, ester ve mekkarı hayvanatı, deve ve merkep miktarlarının¹¹⁶ %20’sini toplayacaktır. Her askerlik şubesi toplanan taşıt araçlarının cins ve miktarlarını 15,

¹¹² Onar, *a.g.e.*, s. 281.

¹¹³ Sürmeli, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹⁴ Müderrisoğlu, *a.g.e.*, Ankara, 1981, s. 358.

¹¹⁵ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e., s. 365.

¹¹⁶ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 1927, s. 382.

20, 25 ve 30 Ağustos ile 5 ve 10 Eylül 1921 tarihlerinde Milli Savunma Bakanlığı Ordu Dairesi'ne telgraf ile bildirecektir.

Tablo: 4 10 numaralı emir ile istenilen taşıt araçlarının cins ve miktarları şu şekildedir ;¹¹⁷

Cins	%20 Miktarı	%20'den Alınan Miktar
Öküz ve manda arabası	2.518	2.362
Kağnı arabası	20.599	14.738
Yaylı at arabası	47	34
Öküz ve manda	56.031	38.434
Eşek	28.357	17.522
Binek, koşum	3.427	2.072
Mekkare ve katır	6.081	3.975
Deve	3.240	2.334
Çift atlı araba	573	396
Tek atlı araba	25	20

Eylül 1921'den itibaren sivil motorlar hakkında da bir Tekâlif-i Milliye Emri çıkarılmıştır. Bu emre göre; tekne sahipleri 1 ay içerisinde ordu malzemesini vasıtalarının kabiliyeti kadar 100 millik bir mesafeye ücretsiz nakletmeye mecbur bırakılmıştır. Bu nakliyat devam ettiği süre içerisinde, mürettebat ordu ambarları tarafından iâşe edilecek ve akaryakıt ihtiyaçları askeri makamlar tarafından aynen karşılanmadığı takdirde karşılığı ne ise parası verilecektir. Bu emre göre birçok tekneler ile nakliyatlar yapılmıştır. 35-80 sandık arasında küçük çapta mermi veya buna denk ağırlıkta mühimmat yüklenebilmekteydi.¹¹⁸

Anadolu'nun cephe gerisindeki halkı, mal ve hizmet şeklindeki vergilendirme olan Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin ötesinde topyekûn savaş atmosferi içerisinde yoğun bir çaba ve çalışma gayreti yürütmüşlerdir.¹¹⁹ Tekâlif-i Milliye uygulamasından sonra halk tarafından orduya yapılmış olunan bağışlar da mühimdir.

¹¹⁷*Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 365-369.

¹¹⁸*Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, Cilt: V, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 44-45.

¹¹⁹*Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı: 27, Ankara, Aralık 1994, s. 46.

Erzurumlu Nafiz Kotan, üç adet uçak satın alarak orduya hediye etmiştir. Başka bir hayırsever ise Haymana'nın Karagedikli Hacı Bey (İbrahim Ercan) 2800 koyununu orduya vermiştir. Kastamonu Valisi, süngü yapılması için tüm kapı ve pencere demirlerinin sökülüp Ankara'ya gönderilmesini söylemiştir. İnebolulu Fatma, süngü yapılması için mermileri, demirleri Ankara'ya getirmiştir ve bugünkü Tandoğan meydanındaki Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun olduğu bölgeye yığmıştır.¹²⁰ Ayrıca, Nafiz Kotan orduya 203 tane arka çantası hediye etmiştir.

Bu hediye üzerine Nafiz Kotan'a çekilen telgraf şu şekildedir:

“Kastamonu ve Havalisi Kumandanlığı

Kastamonu 16.4.37

Şube 4

Adet 2948

İnebolu 'da Tüccar Erzurumlu Nafiz Bey 'e

Davayı milli uğrunda mücadele-i vataniye de bulunan orduya şimdiye kadar gösterdiğiniz asar-ı hamiyet ve fedakâriye zamimeten bu kere de kolordu efradı için ihda buyurduğunuz iki yüz üç arka çantası vü'rud ederek efrada tevzi edilmiş olmakla memleketin böyle buhranlı bir zamanında vazife-i vataniye ve hüsn-ü insaniyetin emsalinize faik bir surette ibzalinden dolayı teşekkür olunur Efendim..

Kastamonu ve Havalisi Kumandanı”¹²¹

¹²⁰ Süreyya Hami Şehidoğlu, *Ve Sakarya'da Öldük*, Cumhuriyetimizin 50. Yılına Armağan, 1972, s. 2.

¹²¹ Süreyya Hami Şehidoğlu, “Kurtuluş Savaşı'nda Bir Vatandaşımızın Uçak Bağışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 24, Ankara, Temmuz 1992, s. 4.

IV. SAKARYA MUHAREBE ALANI

Yunan ordusu, 14 Ağustos 1921'de hareket ettiği esnada Türk ordusu, Ankara Çayı'nın Sakarya'ya kavuştuğu nokta olan Kavuncu köprüsü güneyi çizgisinde büyük yedek kuvvetler bulundurmaktaydı.¹²² Ordunun işgal ettiği mevzi Sakarya Nehri'nin doğusunda ve Ankara, Göksu çaylarının arasındaki bölgededir.¹²³ Kırpoğlu köyünün olduğu bölge Orta Anadolu bölgesinin en susuz kısmıydı. Ancak kuzeyde Sakarya yakınlarında birkaç yerde su bulunmaktaydı.¹²⁴ Sakarya Nehri, Çifteler civarında Sarısu, Seyitler ve Bardakçı suyu derelerinin birleştiği noktadan başlayarak 90 km. kadar doğuya, daha sonra Türktaciri'nden itibaren 68 km. kadar kuzey istikametinde uzadıktan sonra Sazılar doğusunda kuzeybatıya yönelir. Kütahya civarından ortaya çıkan Eskişehir'den sonra doğuya doğru cereyan eden ve Pepiköyü kuzeyinde Sakarya'ya karışan Porsuk çayı, Sakarya kolları arasındaki bu bölgedeki araziye ikiye ayırır.¹²⁵ Ankara suyunun Sakarya'ya döküldüğü yerden Eskişehir kuzeybatısına kadar Sakarya mecrası dik yamaçlı dağlar arasından geçer. Porsuk vadisinden Mihaliççık - Mihaliççık köprüsü - Beypazarı - Ayaş - Abdüsselam dağı üzerinden Ankara'ya giden tek yol bu dağlar arasından geçmekteydi.¹²⁶ Porsuk kuzeyindeki Mihaliççık silsilesi daha arızalı ve ormanlı, güneydeki Sivrihisar silsilesi ise çıplak ve engebese azdır. Doğudan gelen Göksu, güney dirseğinde, Beşkörü civarında ve Ankara suyu kuzey dirseği civarlarında Sakarya'ya kavuşur.¹²⁷

Sakarya Irmağı'nın yatağı dar olduğu için engebeliği de azdı. Sakarya mevziine, Sakarya'nın doğusuna çekilinceye kadar kazma bile vurulmamıştı.¹²⁸ Burası daha önceden düşünülmüş ve tahkim edilmiş bir mevzii değildi.¹²⁹ Sakarya'nın doğusundaki tepeler direniş için uygun bir coğrafyaya sahipti.¹³⁰

¹²² Erikan, *a.g.e.*, 1972, s. 714.

¹²³ Cevdet Kerim İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, (Haz. : Muhammet Safi), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 121.

¹²⁴ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası: Görüp Geçirdiklerim*, İnsel Yayınları, 1970, s. 300.

¹²⁵ İncedayı, *a.g.e.*, s. 121.

¹²⁶ Hakkı Tümerdem, *Yunanlılarla İstiklal Harbi*, Dördüncü Basılış, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 107.

¹²⁷ İncedayı, *a.g.e.*, s. 121.

¹²⁸ Erikan, *a.g.e.*, 1971, s. 149.

¹²⁹ Baki Vandemir, "İstiklâl Harbinde Sakarya'dan Mudanya'ya Kadar", 1. Kısım, *140 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Sayı: 69, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Basımevi, İstanbul, 1946, s. 15.

¹³⁰ Stanford J. Shaw, "Türk İstiklâl Harbi", Çev. : Bülent Keneş, *Genel Türk Tarihi*, (Ed.: Hasan Celal Güzel - Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, Ankara, 2002, s. 241.

Ordunun geri çekilişinden sonra Sakarya doğu kolunun hemen doğusundaki ve güneye karşı Ilıcaözü (Göksu) kuzeyindeki sırtlar tahkim edilmeye başlanmıştır. Sahra mevzii kısımları güneyde Tarla Bayırı-Toydemir-Hacımuslu sırtlarıdır. Malzemenin az, cephenin uzun, arazinin sert ve taşlı olması gibi sebeplerden dolayı sadece grup şeklinde önemli yerlerde sahra (Diz) siperleri yapılabilmektedir. Türbe tepe-Mangal dağı, çok sarp ve taşlık olduğu için basit baş ve diz siperleriyle aralıklı olarak bezenmiştir.¹³¹

¹³¹ Vandemir, *a.g.e.*, s. 15.

2. BÖLÜM

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ

I. CEPHEDE ASKERİ DURUM

A. Komuta Kademesi

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Ordusu Komuta Kademesi¹³² şu şekildedir;

Başkomutan olarak Mustafa Kemal Paşa,

Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Ferik (Korg.) Fevzi Paşa (Çakmak),

Batı Cephesi Komutanı Miriliva (Tuğg.) İsmet Paşa (İnönü),

23. ve 24. Tümenlerin bulunduğu I. Grup Komutanı Miralay (Albay) İzzettin Bey (Org. Çalışlar),

4.,¹³³ 5. ve 9. Tümenlerin bulunduğu II. Grup Komutanı Miralay (Albay) Selahattin (Tümg. Adil) Bey,¹³⁴

7., 8. ve 15. Tümenlerin bulunduğu III. Grup Komutanı Miriliva (Tuğg.) Yusuf İzzet Paşa (Met),

5. Kafkas ve 61. Tümenlerin bulunduğu IV. Grup Komutanı Miralay (Albay) Kemalettin Sami Bey (Korg. Gökçen),¹³⁵

¹³² Türk İstiklal Harbi'ne Katılan ve Sakarya Meydan Muharebesi'nde de görev almış olan komutanların biyografileri için Ayrıca bkz.: *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989. Hamit Pehlivanlı, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri Simalar*, Hitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2017.

¹³³ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 278-279. Ayrıca bkz.: Fevzi (Çakmak) Paşa'nın rütbesi, İsmet Görgülü'nün kitabında Ferik (Korg.) olarak belirtilmiştir. Fakat bazı kaynaklarda I. Ferik (Org.) olarak belirtilmektedir. Bunun için bkz. : <https://islamansiklopedisi.org.tr/cakmak-fevzi>.

¹³⁴ Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (Haz. : İhsan Ilgar), Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s. 64.

¹³⁵ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 280.

4. Süvari Tugayı ile 2. ve 14. Süvari Tümenleri ile bulunduğu V. Grup Komutanı Miralay (Albay) Fahrettin Bey (Org. Altay),¹³⁶

1. Alay ile 11. Tümen'in bulunduğu XII. Grup Komutanı olarak ise Miralay (Albay) Halit Bey (Tümg. Karsıalan) bulunmaktaydı.¹³⁷

Sakarya Muharebesi'nde Yunan Ordusu Komuta Kademesi ise şu şekildedir :

Başkomutan olarak Kral Konstantin,

Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Ferik (Korg.) V. Dusmanis,

Küçük Asya Ordusu Komutanı Ferik (Korg.) Anastasios Papulas,¹³⁸

1., 2. ve 12. Tümenlerin bulunduğu I. Kolordu Komutanı Ferik (Korg.) Aleksandros Kontulis,

5., 9. ve 13. Tümenlerin bulunduğu II. Kolordu Komutanı Prens Andre,

16. Piyade Alayı ve Süvari Tugayı ile 3., 7. ve 10. Tümenlerin bulunduğu III. Kolordu Komutanı Ferik (Korg.) Georgios Polymenakos,

4. ve 11. Tümenlerin bulunduğu Güney Grubu Komutanı olarak ise Ferik (Korg.) Nikolaos Trikupis bulunmaktaydı.¹³⁹

B. Cephe Tertiplenmesi ve Savaşın Cereyanı

Türk birliklerinin, Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nde Sakarya'nın doğusuna çekilişinden sonra Yunan Miralay (Albay) Büjak, Mustafa Kemal Paşa ve Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) I. Ferik (Org.) Paşa'nın bütün kıtaatını nehrin sağ tarafına çektiklerini, Türk kuvvetlerinin zayıf mevcutlu ve topçuları tam olmayan 14 tümeninin tahmin edildiğini, Kafkasta çekilen Kâzım (Karabekir) kıtaatinin da henüz katılmadığını, Üç gruba ayrılan Türk kuvvetlerinin (Nurettin Paşa kuzeyden, İsmet Paşa merkezden, Galip Paşa güneyden), zirvesi Yıldız dağında (Sakarya - Göksuların birleştiği yere yakın), garp kolu (40 km.) kuzeyde Gordion'a kadar uzamış, güney kolu (55 km.) Gök ve Katrancı derelerinin

¹³⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 65.

¹³⁷ Erikan, *a.g.e.*, 1971, s. 152.

¹³⁸ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921)*, a.g.e., s. 58.

¹³⁹ S. Jowett, *a.g.e.*, s. 45.

hendek vazifesini gördüğü yamaçlar üzerinde olmak üzere tabya şeklinde bir mevzi işgal ettiklerini bildirmiştir.¹⁴⁰

Yunan ordusunun 14 Ağustos 1921'deki harekâtı üzerine Pozan köyüne yaklaşan 2. bölük, Yunanların ateş ve kuvvetleriyle karşılaştığından dolayı oyalama muharebeleri ile geri çekilirken, Tümen Kumandanı'nın emriyle Alay, 1.bölüğü ile Dudaş köyünün güneyindeki sırtta, batarya ise 1. bölüğün 500 m. kadar gerisinde mevzilenmiştir. 3. Bölük ise, 1.bölük ile batarya arasında yedekte bulunmaktaydı.¹⁴¹

6 Ağustos 1921 Sakarya Muharebesi öncesinde; 1. Süvari Tümeni Dereköy'de bulunurken¹⁴² 14 Ağustos'ta Türk kuvvetlerinin sağ ilerisinde 10. Süvari Alayı ve bataryası ile Mihaliççık'ın batısında Dudaş köyünün sırtlarında, 11. Süvari Alayı ile de Comdiken dağının eteğinde Ağaçhisar mevzilerinde bulunmaktaydı.¹⁴³ 6 Ağustos'ta keşif görevinde Bayat, Kırkpınar ve Emirdağ'da Mürettep 2. ve 4. Süvari Tümenleri, kuzey kanat emniyeti için Ayaş'ta 3. Süvari Tümeni, Balpınar'da 14. Süvari Tümeni, güney kanat emniyeti için ise Afyonkarahisar doğusunda Mürettep Piyade Tümeni bulunurken,¹⁴⁴ 13 Ağustos'ta 6. Tümen Sandıklı'da, 15. Tümen Haymana'da yedekte, Kocaeli grubundan alınan 17. Tümen Nallıhan'da bulunmaktaydı.¹⁴⁵

6 Ağustos'ta kuzey kanatta Ankara Çayı kuzeyinde 1. Kolordu, merkezde Sakarya Nehri doğusunda Beylik köprü ile Ankara Çayı arasında 3. Kolordu, güney kanatta Beylikkapı ile Ilıca arasında 12. Kolordu, Polatlı, Zir ve Sincan köy bölgesinde ise İhtiyat Kolordusu bulunuyordu.¹⁴⁶ 13 Ağustos'ta ise Maraş'tan hareket eden 2. Kolordu Akşehir kuzeyinde bulunmaktaydı. Aynı gün Yunan ordusunun, 3 Kolordusu ise (1 Süvari Tugayı, 8 Piyade Tümeni,) Eskişehir-Seyitgazi bölgesinde bulunuyordu.¹⁴⁷ 18 Ağustos'ta Mürettep Kolordu Komutanı Miralay (Albay) Kâzım (Org. Özalp), 17. Tümen ve karargâhı ile Çayırhan'da bulunmaktaydı.

¹⁴⁰ Albay Büjak, *1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri*, Çev.: İbrahim Kemal, Askeri Matbaa, İstanbul, 1939, s. 221-222. Ayrıca bkz. : 113 Sayılı Askeri Mecmua Lâhikasıdır.

¹⁴¹ Şerif Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İç Yüzü*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1958, s. 172.

¹⁴² Necati Ulunay Ucuşsatar, *Türk İstiklal Harbi'nin Menşei ve Esasları (1919-1922)*, Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 268.

¹⁴³ Güralp, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁴⁴ Ucuşsatar, *a.g.e.*, s. 268-269.

¹⁴⁵ Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 345-346.

¹⁴⁶ Ucuşsatar, *a.g.e.*, s. 268-269.

¹⁴⁷ Belen, *a.g.e.*, s. 346.

18 Ağustos'tan savaşın başladığı 23 Ağustos tarihine kadar, Çayırhan'ın sol cenahında Hamam'dan Beylik köprü'ye kadar olan bölgede, Miralay (Albay) İzzettin (Org. Çalışlar) kumandasında olan I. Grup (dört fırkalı), bunun solunda Yusuf İzzet Paşa kumandasında Polatlı ile Beylik köprü arasında yedek grup (iki fırkalı), daha solda Miralay (Albay) Halit (Tümg. Karsıalan) kumandasındaki Çanakçı ile Kavuncu Köprüsü arasında XII. Grup (üç fırkalı), Karabeyli güneyinde Miralay (Albay) Kemalettin Sami (Korg. Gökçen) kumandasında IV. Grup (iki fırkalı), en sol cenahta Haymana güneyinde Miralay (Albay) Selahattin (Tümg. Adil) kumandasında II. Grup (dört fırkalı) ve bunun ilerisinde Canbaklı ve yakınlarında Fahrettin Bey kumandasında Süvari grubu bulunuyordu.¹⁴⁸

Yunan ordusunun, 23 Ağustos'tan itibaren ağırlık merkezi Sakarya mevziinin güney kanadına yönelmiş ve Yunan ordusu kuşatıcı bir düzenleme ile taarruza geçmiştir.¹⁴⁹ 23 Ağustos sabahı, Yunan birliklerinin genel taarruza geçmesiyle birlikte şiddetli muharebeler başlamıştır. Kartaltepe, Beştepeler ve Yıldıztepe müdafaa hattı alay karargâhı Alagöz mevkiinde bulunmaktaydı. Ordunun sol kanadındaki Haymana bölgesinde bulunan Mangal Tepe'de Yunan taarruzunu durdurmak için 24. Tümen bu mevkiye gönderilmiştir. 24. Tümen'in bulunduğu mevziler ise 2. Tümene devredilmiştir.¹⁵⁰

24 Ağustos günü grup tertibi şu şekildeydi;

Başkumandanlık ve Batı Cephesi Karargâhı; Alagöz köyünde.

I. Grup; Bir Fırka ve bir müstakil alayla Kaltaklı, Yayıcı civarında, 3. Süvari Fırkası Savatlı ve Sinanlı civarında, 2. Süvari Fırkası daha güneydedir.

II. Grup; İki fırkasıyla birlikte Bahçecik Kaltak dağı hattında, grup karargâhı Alancık civarındaydı. Tedbir amaçlı Alancık - Katrancı - Tilkikışla civarında üç fırka bulunmaktaydı.

III. Grup; İki fırka ile Sapanca - Tanburoğlu kuzeyi hattında. Grup karargâhı Soğucalı'dadır. Bu grup civarında yedek olarak Soğucalı ve Ulufakılı'da iki fırka bulunmaktaydı.

¹⁴⁸ Kâzım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922 I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 132, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 193.

¹⁴⁹ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 276.

¹⁵⁰ Çaldağ - Tuncel, *a.g.e.*, s. 37.

IV. Grup; İki fırka ile Yenimehmetli güneyi - Hacımusli - Sapanca hattında, grup karargâhı Karahalil’de bulunuyordu.¹⁵¹ Bu tarihte Yunan kuvvetleri, Grup cephesine yaklaşmış ve Tarlabayırı’ndan Sapanca Vadisi’ne kadar 20 km.yi aşan ve 10 km. derinliği bulunan mevziin en önemli kısmını IV. Grup müdafaa etmiştir.¹⁵²

XII. Grup; Bir fırka ve bir müstakil alayla şimendifer hattı güneyinde Çanakçık - Karahamzalı - Yıldız hattında, grup karargâhı Hamzalı’da.

Mürettep Kolordu; bir süvari fırkası ve bir süvari alayıyla Balıkçı köprüsü ve Mihaliççık köprüsü civarında, bir piyade fırkası Gür suyu ile Ankara suyu arasında, bir piyade fırkası Ankara suyu ile şimendifer hattı arasında Sakarya’ya karşı, diğer bir piyade fırkası ise Müslim ve Çobanözü civarında, Kolordu Karargâhı Çobanözü’nde.

Süvari Grubu; bir fırka ve bir livasıyla Hacıoğlu civarında Yunan ordusu cenahı gerilerindedir.¹⁵³ Yunan ordusu aynı gün, Beylik köprü civarında hafif postalarla gözetlenmekte olan kısımdan bir veya bir buçuk fırkasını nehrin doğusuna geçirmeye başlamıştır. Yunanların Büyük köprü’den doğuya geçmiş olan kuvveti üzerine o civarda bulunan Türk birlikleri kuzeyden ve güneyden taarruza başlamışlardır.¹⁵⁴ Beylik köprü ile Kavuncu Köprüsü arasında Duatepe, Kartaltepe, Beştepeler, Velidedetepe, Yıldıztepe hattı tabii olan hattı müdafaalardı.¹⁵⁵

Muharebenin başladığı, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin 25 Ağustos 1921 tarihli başlığında “*Sakarya cenuplarında muharebe başladı*” yazı ile bildirilmiştir.¹⁵⁶ Bu tarihte Yunan ordusu, Kaltaklı’dan Yıldıztepe’ye kadar uzanan cephede saldırıya geçmiştir. I. Yunan Kolordusu Türbetepe’nin iki tarafından, II. Kolordu Kartaltepe’nin iki tarafından ve III. Kolordu Ilıca - Yıldıztepe mevki arasında taarruza geçmiştir. I. Yunan Kolordusu’nun taarruza geçmesi üzerine Türbetepe’nin bir kesimi kaybedilmiştir. Diğer iki tepe de Türk kuvvetlerinin elinden çıkmıştır.

¹⁵¹ İncedayı, *a.g.e*, s. 131.

¹⁵² Pehlivanlı, *a.g.e*, s. 80.

¹⁵³ İncedayı, *a.g.e*, s. 131.

¹⁵⁴ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M I. Dönem 1919-1923*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4, Cilt: I, Ankara, 1994, s. 470.

¹⁵⁵ Özalp, *a.g.e*, s. 195.

¹⁵⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Ağustos 1921, No: 272.

Yunan ordusunun çevirme yapması sonucunda II. ve III. Gruplar bölgeden çekilince I. Grup'ta çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁷

Türk ordusunun 27 Ağustos için almış olduğu tedbirler dâhilinde; asıl muharebe hattı Balçıkhisar kuzeyi Gökgöz kenarı - Yamak - Dikilitaş - Soğucalı güneyi - Toydemir hattına geri alınmıştır. XII. Grup Polatlı'da birleştirilerek sol yana hareket ettirilmiştir.¹⁵⁸ Türk süvarileri Uzunbeyli'de bulunan Yunanların karargâhına baskın yaparak büyük zayıat vermişlerdir. Türk ordusunun saldırısı üzerine Yunanlar, ordu karargâhını İnler Katrancı köyüne taşımışlardır.¹⁵⁹ 28 - 30 Ağustos'ta Yunanlar, Haymana bölgesine geldikten sonra orada taarruz hazırlıklarını yapmıştır. Beş Tepeler Cephesi'ne çekilmiş olan Türk kuvvetleri de buraya ulaştıktan sonra Yunan birliklerinin taarruzuna karşı savunma yapabilmek için gerekli tedbirler almıştır.¹⁶⁰ Haymana'ya gelmiş olan XII. Grup, Şerefli Gökgöz istikametine doğru yürütülmüştür.¹⁶¹ Daha sonra XII. Grup, I. Grup Kumandanlığına verilmiştir. I. Grup cephesinde Yunan birliklerinin etkin olmamasına rağmen XII. Grup cephesinde 1484 rakımlı tepelere olan taarruz devam etmiştir. Bu grup cephesindeki Yunan taarruzu daha çok en sağ taraftaki Taşlık tepelerine yönelik olmuştur. 10,5 ve 15 cm.lik obüs bataryaları ile büyük bir dağ bataryası, bu gruba yönelik Yunan taarruzlarını kırmış fakat 5. ve 7. Tümenlerin cephelerine yönelik Yunan taarruzları devam etmiştir. Miralay (Albay) Halit (Karsıalan) Bey, 41. Tümen ile 1484 rakımlı tepeye taarruz yapmış olmasına rağmen tepeyi alamayarak cephesini Çalış Köyü'nün güney tarafında toplamıştır.¹⁶² Çalış yönüne doğru ilerleyen iki Yunan firkasının taarruzları kırılmıştır. Demiryolu hattı boyunca Yunanlar iki tümenle taarruza devam etmiştir; Dikilitaş istikametinde bir tümen ile III. Gruba, Yıldız - Sapanca hattından iki tümen ile IV. Gruba yapılan Yunan taarruzları kırılmıştır. Daha sonra Yunanlar III. ve IV. Gruplar arasından kuvvetlerini Çaldağı'na doğru kuzeye hareket ettirmiştir.

¹⁵⁷ Erikan, *a.g.e.*, 2018, s. 247.

¹⁵⁸ Tümerdem, *a.g.e.*, s. 122-123.

¹⁵⁹ Abdülkerim Erdoğan - Gökçe Günel, *İstiklal Savaşı'nda Ankara*, 2. Baskı, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara Tarihi ve Kültürü Dizisi: 3, Ankara, 2008, s. 268.

¹⁶⁰ İsmail Hakkı Süerdem, *Anılarım (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)*, (Haz. : Orhan Avcı), Bilge Yayınevi, Ankara, 2014, s. 108.

¹⁶¹ Tümerdem, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁶² İzzeddin Çalışlar, *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 271-276.

31 Ağustos'ta Türk kuvvetlerinin asıl muharebe hattı; Çalış doğu ve kuzey kenarı - Kızılköyünler - Çaldağı - Bayburt güneyi - Eski Polatlı güneyi hatları idi. Çaldağı'na ilerleyen Yunanlar, Çaldağı'nın bazı kısımlarını almışlardır.¹⁶³ Çaldağı'nın doğu kısımlarında bulunan 190. Türk Alayı burayı azimle savunmuştur. Yaklaşık 6 saatlik bir savunmanın ardından Alay'ın mevcudu, yarıdan aza inerek birkaç subay ve 150 ere düşmüştür. İsmet Paşa, III. ve IV. Gruplar arasındaki ara hat üzerinde bulunan Çaldağı'nın savunma görevini Mirliya (Tuğg.) Yusuf İzzet (Met) Paşa'nın Kumandanlığındaki III. Gruba vermiştir.¹⁶⁴ Muharebe devam ederken, sağ ve sol kanattaki tümenlerin çekilmeleri üzerine grubunu geri çekerek cepheyi tashih etme teklifi sunan II. Grup Kumandanı Miralay (Albay) Selahattin (Adil) Bey'e İsmet Paşa tarafından verilen cevap: "*Düşman ile temastan evvel çekilmekten bahsedilemez. Komşu kıtalara yardımı düşünün!*" şeklinde olmuştur.¹⁶⁵

1 Eylül'de 15. ve 24. Tümenlerden oluşan Çal Mintıka Komutanlığı kurulacağı ve bu mintıkanın sağ IV. Grupla ara hattının Şeyhali - Sivriyol ve sol III. Grupla ara hattının ise Kadıköy - Soğucalı yolları olacağı bildirilmiştir. Haymana bölgesi için gruplardan, bir alay yedek ayırmaları, XII. Grupta bulunan 7. Tümenin Haymana bölgesindeki cephe emrine gönderilmesi ve Çaldağı'nın batı taraflarında bulunan Yunan birliklerinin taarruz ile atılması emredilmiştir.¹⁶⁶ 2 Eylül'de Türk Cephesi'nin önemli bir noktası olan Çaldağı, Yunanlar tarafından işgal edilmiştir ve cephenin diğer taraflarında da Yunan taarruzu devam etmiştir.¹⁶⁷ III. Yunan Kolorduları, Haymana - Polatlı yolunun kuzey tarafına yönelmişlerdir. Ordu Başkomutanlığı, Süvari Tümenleri'ni I. Grup ile beraber olarak sol tarafın savunmasında bırakıp sol taraftan ve öteki gruplardan ayırdığı Haymana ve Çaldağı kuzeyine çekerek cephenin yarılmasını önlemiştir.¹⁶⁸ Haymana'nın kuzey doğusunda bulunan Kadıköy, muharebeden önce ağırlık karargâh noktasıydı. Şimdi ise savaş meydanı haline gelmiştir.¹⁶⁹ 5 Eylül'de Batı Cephesi Kumandanlığı yeni taktik

¹⁶³ Tümerdem, *a.g.e.*, s. 124-126.

¹⁶⁴ İbrahim Artuç, *Büyük Dönemeç: Sakarya Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1985, s. 129-130.

¹⁶⁵ Sabahattin Selek, *Milli Mücadele II: İstiklâl Harbi: Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965, s. 260.

¹⁶⁶ Vandemir, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁶⁷ Sabahattin Selek, *Milli Mücadele: Ulusal Kurtuluş Savaşı*, Cilt: 2, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 283.

¹⁶⁸ Murat Kütükçü, *Selahattin Adil Paşa*, İdeal Kent Yayınları, Adana, 2018, s. 186.

¹⁶⁹ Ali Kadri Köprülü, *Anadolu'da Hayat ve Hatıratım: Anadolu'da İstiklâl Mücadelesi*, (Yay. Haz. : Hamit Pehlivanlı), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; III-4. Dizi - Sayı: 10, Ankara, 2011, s. 101.

belirten bir emir yayınlamıştır. Bu emir : “Yunanların IV. Grup bölgesinde taarruzlarını devam ettirecekleri tahmin olunmaktadır. Ordu mevzilerini kesin olarak savunacaktır. Bundan sonra düşman taarruzunda elden çıkacak her yerin behemahal geri alınması, harekâtımızın esası olacaktır” şeklindedir.¹⁷⁰ Bu tarihte topçu ve tayyare faaliyetleri devam ederken, Yunan taarruzu hafiflemiştir.¹⁷¹ Türk süvari kuvvetleri de, muharebe boyunca Yunan menzil hatlarına ve ikmal yerlerine taarruz ederek Yunanların ikmal hizmetlerini aksatmıştır.¹⁷² Bunun üzerine 6 Eylül günü Çaldağı’ndan bazı Yunan kıtalarının geri çekildiği görülmüştür.¹⁷³ IV. Grup, Karayavşan tepesinde mukabil taarruz ile başarılı olmuş ve Yunan ordusu çekilmiştir. Grup sağ cenahından yapılan taarruzla Kireçlitepe zaptedilmiştir.¹⁷⁴ Yunanların, Karayavşan’dan çekildiğine ve IV. Grup karşısında sadece süvarisini bırakarak, piyadesini Beylik ve Kavuncu köprülerinin batı tarafında toplamakta olduğuna dair rapor gelmiştir. Cephe Kumandanlığı, bu haber üzerine şu bildiriği yapmıştır : “İstanbul’dan bugün gelen raporda, Yunanların 30.000 kayıp verdiği ve ordu içinde sıtma salgını olduğu ve geri çekildikleri” bildirilmiştir.¹⁷⁵

Bunun üzerine 9 Eylül’de Türk ordusu taarruz hazırlıklarına başlamıştır.¹⁷⁶ Türk ordusu, sağ cenahta toplayabildiği kuvvetler ile Yunanların sol cenahına taarruz yaparak, Yunanların kuvvetlerini çekmeye fırsat vermeden bozguna uğratmaya karar vermiştir. Sağ cenahta bulunan Miralay (Albay) Kâzım (Org. Özalp)’ın emrine sol cenahtaki birkaç tümen verilmiştir. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) Fevzi Paşa ve Mirliva (Tuğg.) İsmet Paşa, sağ cenaha geçerek karargâhlarını Karapınar köyüne kurmuşlardır. 10 Eylül’de sağ cenahtan taarruza geçilmiş ve Duatepe Muharebesi başlamıştır. Yunan birlikleri bütün cephelerde sarsıntıya uğratılmıştır. Mürettep Kolordu’nun emrinde olan 57. Tümen Karatepe’ye taarruz için gönderilerek Duatepe ve Karatepe mıntıkasında Yunanlara karşı taarruza geçmiştir. Cephenin en yakın noktalarından

¹⁷⁰ Artuç, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁷¹ Köprülü, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁷² İsmet İnönü, *Hatıralar*, (Yay. Haz. : Sabahattin Selek), 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 263.

¹⁷³ Tümerdem, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷⁴ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA, 030,10, 54, 360, 11 (24.09.1937).

¹⁷⁵ Çalışlar, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁷⁶ Vandemir, *a.g.e.*, s. 74.

Türk kuvvetleri taarruz için takviye edilmiştir. Yunanlar yenilgiye uğrayarak cephesinin sol cenahı düşmüş ve geri çekilmeye başlamışlardır.¹⁷⁷

12 Eylül'de Türk kuvvetlerinin Kavuncu köprüsüne yapmış olduğu taarruzlarda esir ve malzeme elde edilmiş,¹⁷⁸ söküp götürülemediği bir seyyar köprü tombazları da ele geçirilmiştir.¹⁷⁹ Kavuncu köprüsünden ilerleyen IV. Kolordu da Sivrihisar istikametinde yürüyüşe geçmiştir.¹⁸⁰

13 Eylül 1921 sabahı III. Grup Kumandanı Mirliya (Tuğg.) Yusuf İzzet (Met) Paşa'nın Tarlabayırı'ndan, bilgi için Beşinci Tümen Komutanlığı'na bildirmiş olduğu raporda ; Burhanlı - Yıldız hattının XII. Grup kotaları tarafından zaptedildiğini, Burhanlı hatlarında XII. Gruba mensup 11. Tümen'in topçusu Sakarya batısında görebildiği ve süvari olması muhtemel zayıf Yunan kuvvetine karşı birkaç mermi attığını, IV. Gruba mensup olması muhtemel uzun bir yürüyüş kolunun Burhanlı'ya 4 km. kadar yaklaşmış olduğunu, III. Gruba mensup 8. Tümen, Yıldız Köyü civarında iken Sarıçal hattındaki 9. Tümen'in gerisindeki hatta ihtiyata aldırılmış olduğunu, II. Gruba mensup 9. Tümen'in Sarıçal hattında olduğunu, 3. Kafkas Tümeni'nin Yenice - Beşköprü hattının doğusunda olduğunu, bu tümenden bir süvari bölüğü ile bir piyade alayı ve bir bataryadan oluşmuş bir müfrezeyi Beş köprü'ye sevk etmesini II. Grup Komutanlığı'na tebliğ etmiştir. Aynı raporda belirtmiş olduğu Sakarya şarkında Yunan birliklerinin kalmadığına dair şu bilgileri vermiştir : *“Sakarya doğusunda düşman kuvveti kalmamıştır. Toydemir mevkiinde II. Grup karargâhında bulunduğum zaman Yunanların bir süvari alayıyla bir bataryasının Ilica Çayı'nın güneyinde Gökbayır taraflarında bulunduğunu öğrendim. Bu Yunan bataryası Ilica vadisinden ilerleyen süvari fırkamıza üç dört mermi sıkılmış olduğunu gördüm. Sakarya vadisinde yoğun sisten dolayı atılan mermiden Yunan vaziyet ve maksadını tamamen takdir etmek zor olmakla birlikte Sakarya hattında ciddi mukavemet edeceğini gösterir hiçbir emare görünmemiştir. II. ve III. Grupların toplanmasına dahi Yunan birliklerinin mevcudiyetine delalet edecek hiçbir iz yoktur”* demiştir. Bu raporun, Tarlabayırı'ndan Batı Cephesi'ne, XII.

¹⁷⁷ İnönü, *a.g.e.*, 1985, s. 264-265.

¹⁷⁸ Tümerdem, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁷⁹ Fahrettin Altay, *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*, İnsel Kitabevi, İstanbul, 1925, s. 32.

¹⁸⁰ 1. Ferik İzzeddin, “İstiklâl Harbi Hatıratı: Sakarya'dan İzmir'e Kadar 1. Kolordu”, 5. Kısım, *87 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Sayı: 28, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 3.

Grup Kumandanlıklarına ve V. Grup Kumandanlığı'na arz edilmiş ve Yeni Mehmetli'de XII. Grup telefon merkezine gönderilmiş olduğunu bildirmiştir.¹⁸¹

Batı Cephesi Kumandanı Mirliva (Tuğg.) İsmet (İnönü) Paşa'nın Başkumandanlığa yazmış olduğu raporda : *“23 Ağustos'tan beri devam eden Sakarya Meydan Muharebesi Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordusunun muzafferiyet-i kat'iyesiyle neticelenmiştir. Üç günden beri devam eden umum mukabil taarruzumuz tesiriyle bugün 13 Eylül 337 öğleden evvel bütün düşman ordusu mağluben ve kâmilen nehir garbına atılmış bulunuyor. Düşmanı bila-fasıla takip ediyoruz”* demiştir.¹⁸²

13 Eylül günü eski Polatlı alınarak Miralay (Albay) Kemalettin Sami (Gökçen) Bey buraya gelmiş ve Yunan ordusu Sakarya'ya kadar takip edilmiştir. Yunanların merkezi yarmak teşebbüsü de ortadan kaldırılarak zafer elde edilmiştir.¹⁸³ Yunan ordusunun takibinde Türk Süvari Kolordusu'nun önemi büyüktür. 18 Eylül'de Yunan ordusu Mihalıçık - Sivrihisar ve güneyi hattında bulunurken, Süvari Kolordumuz Mahmudiye civarına varıp, Alpu'da demiryolunu bozmuş ve Yunan birliklerinin geri çekilişini zorlaştırmaya çalışmıştır. Fakat piyadesi olmadığından ve ateş gücünün zayıf olmasından dolayı Lütfiye üzerine çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Ertesi günden itibaren akınlarını sürdürmeye devam eden Süvari Kolordusu ve geriden gelen müfrezeleri de Yunan ordusu ile temasa geçerek baskınlarını arttırmışlardır. 27 Eylül'de Yunan ordusu Bozdağ - Alpu batısında, Ağapınar - Hamidiye - Seyitgazi kuzeydoğusunda, Kırgız Dağı - Cevizli hattına çekilmiştir.¹⁸⁴

Yunan II. Kolordu Kumandanı Prens Andre, bu geri çekilişi şöyle ifade etmiştir : *“Zira ayrılan hattı keşif ve tetkik etmek için yeterli bir zaman olmamasından ve karanlık olmasından dolayı Kolordunun ikmal kolları arasındaki düzensizlik yüzünden kıtaat yollarını kaybetmişlerdi... Benim müdafaa hattımın gerisinde bulunan Bugaliçe köyünün istikametini bulmaya çalıştım... Fakat birden bire kendimi büyük ve birçok kümeler halinde düzensiz bir şekilde yürüyen ve Kolorduların her kısmından bir araya gelmiş kütlenin içinde buldum... Çok şükür ki,*

¹⁸¹ ATASE Arşivi, K. 1337, A. 5/6165, D. 6, F. 43.

¹⁸² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 131, Yıl: 62, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, Temmuz 2013, s. 276.

¹⁸³ BCA, 030, 10, 54, 360, 11 (24.09.1937).

¹⁸⁴ Erikan, *a.g.e.*, 2018, s. 264-265.

*Sakarya'dan geçişimizi düşman bilmiyordu eğer bunu anlamış olsaydı, nehrin kendi tarafındaki kıyısına topçu değil ama birkaç makinalı tüfek indirmiş olsaydı, hareketimiz paniğe dönmüş değilse bile kaçışa dönmüş ve mağlubiyet kesin ve tamam olmuş olurdu...*¹⁸⁵ Yunan ordusu Komutanı Ferik (Korg.) Anastasios Papulas ise geri çekilişlerini : “Ankara'ya doğru muvaffakiyetli ve mağrurane bir meşiyeti askeriye yaptık ve merkez harekâtımıza döndük” şeklindeki beyanları ile örtbas edecek yorumlarda bulunmuştur.¹⁸⁶

II. ASKER KAYIPLARI

Sakarya Muharebesi'ndeki Türk ve Yunan Ordularındaki zayıat aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo: 5 Türk Ordusu'nun zayıatı :¹⁸⁷

	SUBAY					ER				
	Şehit	Yaralı	Esir	Kayıp	Firar	Şehit	Yaralı	Esir	Kayıp	Firar
1.Kolordu	54	189	6	13	-	1036	4053	398	2721	332
2.Kolordu	75	318	5	10	-	1340	3983	75	2524	193
3.Kolordu	56	168	3	2	1	1097	2887	40	1089	2907
4.Kolordu	49	196	5	2	-	950	3264	100	927	622

¹⁸⁵ Prens Andre, *Felâkete Doğru*, İngilizce'den Çev. : Hüseyin Rahmi, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 164-165.

¹⁸⁶ Hayrettin Abidin, *Tarihte Ankara: İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, İstanbul, 1934, s. 67.

¹⁸⁷ *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, Cilt: 2, Kısım: 5, 2. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1973, s. 484. Çeşitli kitaplarda zayıat sayılarında farklılıklar görülmektedir. Bunun için Ayrıca bkz.: Vandemir, *a.g.e*, s. 109. Erikan, *a.g.e*, 1972, s. 733. Zeki Sarihan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 51-62. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 999. Sakarya Muharebesi'nde şehit düşen subayların kimlikleri ve görevleri için Ayrıca bkz. : Nusret Baycan, *Türk İstiklâl Harbinde Şehit Düşen Subaylar : Sınıf ve Kıdem Sırasıyla*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt : IV, Sayı 12'den ayrı basım, Ankara, Temmuz 1988, s. 678-740.

5.Kolordu	4	14	1	-	2	257	142	18	68	841
Cephe Komutanlığı bağı birlikleri ve Batı Anadolu Menzil Müfettişliği	39	173	3	-	1	756	3093	174	1273	740
TOPLAM	277	1058	23	27	4	5436	17422	805	8602	5635

Tablo: 6 Yunan Ordusu'nun zayıatı, 1963 yılında Atina Büyük Elçiliği Ataşemiliterliği'nden elde edilen bilgiye göre:¹⁸⁸

SUBAY		ER		
Ölü	Yaralı	Ölü	Yaralı	Kayıp
208	700	3750	18255	354

Türk ordusunun Sakarya Muharebesi sonunda birlik mevcutlarına göre er zayıat oranı %35-40 arasındayken, subay zayıat oranı ise %70-80 arasındadır.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 277.

¹⁸⁹ Görgülü, *a.g.e.*, 1993, s. 277.

3. BÖLÜM

CEPHE VE CEPHE GERİSİNDE DURUM

I. CEPHEDE DURUM

A. İdari ve Lojistik Faaliyetler

1. Silah, Cephane ve Gereçler

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, memleket ve ordunun bütün silah, cephane, araç ve gereçlerine el koymuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, hazırlanan plana göre çalışma kararı almıştır. Bu plan şu şekildedir;

- Elde kalan silah, cephane ve araçlarla işe başlanarak Doğu'da ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan silah ve cephaneler çatışılan bölgelere aktarılacaktır. Eksik olan ve ihtiyaç duyulan bu maddeler, yurt içinde yeniden kurulacak imalathane ve fabrikalarda yapılacaktır.
- Yurt içinden, temini gecikecek veya temini mümkün olmayan ihtiyaç maddeleri güvenilir bir şekilde tarafsız ülkelerden alınıp yurt içine aktarılacaktır. İşgal altında olan İstanbul'da bulunan silah, mühimmat, araç-gereçler Anadolu'ya kaçırılacaktır.¹⁹⁰

Milli Mücadele yıllarında silah ve cephane temini için büyük önem taşıyan İmalat-1 Harbiye Fabrikaları, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından silah üretim faaliyetlerini durdurmuştur. İmalat-1 Harbiye Fabrikaları'nın bir kısmında sivil ihtiyaçlara göre üretim yapılmaya başlanmıştır. İtilaf güçlerine karşı Anadolu'da silahlı direniş başlayınca İstanbul'da bulunan İmalat-1 Harbiye çalışanlarından birçok kişi Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmışlardır. Anadolu'ya gelen bu işçiler küçük tamirhaneler kurarak orduya büyük katkıda bulunmuşlardır.¹⁹¹

¹⁹⁰ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 467.

¹⁹¹ Ersoy Zengin, "Milli Mücadele Yıllarında İmalat-1 Harbiye Fabrikaları", *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, Sayı: 5(1), 2017, s. 201.

İsmet Paşa, hatıralarında Sakarya Muharebesi'nde kullanılan silah ve cephane araç gereçlerinin temini hakkında şu bilgileri bize vermektedir : “...Yunanlar ağır top kullanmadılar. Seyyar bulunuyorlar ve muharebe tecrübeleri de kâfi değil. Ağır top taşıyamadılar, kullanamadılar. Ağır topun lüzumunu bilseler, kullanacak yeri anlasalar, onu bulmak için paraları mı yok, müttefikleri mi yok, fabrikaları mı yok? Hepsi var. Sırf taşımaya korkuyor, ihtiyacı görmüyor. Bizim elimizde 8-10 tane ağır top (15'lik obüsler) vardı. İlk işimiz, o bunalım içinde topları tamir etmek oldu. Kamaları alınmış, şurasını burasını bozabildikleri kadar bozmuşlar. Anadolu'da bizim şimendifer atölyelerinde, demirci dükkânlarında bu 8-10 topu işler hale getirdik. Eski mütarekeyle (Yunanlara) teslim ettiğimiz yalnız kaba gövdeleri olan ağır topları tamir ettik iptidai vasıtalarla” demiştir.¹⁹²

1919-1923 yılları arasında İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğüne bağlı olarak hizmette bulunan kurum ve kuruluşlar şunlardır: Ankara Silah Tamirhanesi, Eskişehir Silah Tamirhanesi, Keskin Fişek Fabrikası ve Erzurum İş Ocağı'dır.¹⁹³

Keskin Fişek Fabrikası, Şubat 1921 tarihinde Ankara'da topçu mühimmatının tahvili, tamiri ve ıslahı için kurulmuş olup Mühimmat Fabrikası ismiyle anılmıştır. Bu imalathanede sabah akşam çalışılarak 50 bine yakın piyade tüfeği tahvil ve tamir edilmiştir. Milli Mücadele döneminde büyük fayda sağlayan Keskin Fişek İmalathanesi, 1924 yılında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğüne bağlanmış ve 27 Temmuz 1924'ten sonra imalathane Ankara'ya nakledilmiştir. Ankara Tamirhanesinde çalışan Ali (Tunalı) isimli bir vatandaş, silah ve cephaneyi Sakarya Muharebesi'ne yetiştirmeye çalıştığı çaba ve gayreti şu sözlerle ifade etmiştir: “Sakarya Harbi başlamıştı elimizde bulunan iki cins 15 cm.lik obüs toplarının mermileri birbirine uymuyordu. Alman sahra toplarının mermisi daha fazla, Skoda sahra toplarınunkiler ise daha azdı. Mermileri süratle üretilip Sakarya harbine yetiştirmemiz gerekiyordu. Bize numune olarak birer mermi getirdiler. Ölçü aletlerimizle mermilerin bakır kılavuz çemberini ölçtük. Ona göre imal ettiğimiz mermileri, torna ile düzelterek yerlerine alıştırdık. Böylece mermileri yeterli miktara

¹⁹² İsmet İnönü, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 19-20.

¹⁹³ Şevket Özsoy, *Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kırıkkale Çırak Okulu*, Türk Metal Sendikası Yayınevi, Ankara, 2013, s. 17.

ulaşan Skoda sahra toplarını da ateş hattına hazırlamış olduk. Çalışmalarımız neticesinde ellinin üzerinde Skoda topunu Sakarya Muharebesi'ne yetiştirdik".¹⁹⁴

I. Dünya Savaşı'nın Türkler için mağlubiyetle sona ermesinin ardından Ankara - Sivas demiryolu hattı durdurulmuş ve geriye yalnızca Ankara - Yahşihan arasındaki 70 km.lik dekovil hattı, birkaç küçük lokomotif, yolcu ve yük vagonları kalmıştır. Bu dekovil hattından, İç Anadolu bölgesindeki depolarda bulunan ve kağnılarla Yahşihan'a ulaştırılan silah ve cephaneyi Ankara'ya aktarmak için faydalanılmıştır. Cephane Keskin'den - Yahşihan'a taşınıyor, Yahşihan'dan dekovil hattı ile Ankara'ya oradan da cepheye temin ediliyordu.¹⁹⁵

Askeri lojistiğin, Anadolu'ya ve cephelere taşınmasındaki en önemli görev at, katır, deve ve öküz kağnılarına düşmekteydi. İnebolu - Kastamonu hattı üzerinden Sakarya Cephesi'ne erzak ve cephane aktarılmasında görev alan Kağrı Kolları'na bağlı bir kol,¹⁹⁶ Enver Behnan (Şapolyo)'ın¹⁹⁷ emrine verilmiştir. Enver Behnan, bize emri altındaki Kağrı Kolları ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır : *"Kumandasını aldığım kağnılar, bir yanardağın lavı gibi ağır ağır cepheye akıyordu. Ben de bunların yanında yaya olarak gidiyordum. Bazen bir pınar veya çeşme başında duruyorduk. Kağnılarım kırk tane idi. Kırk kağnıcı, bir de muzaheret bölüğünden Mustafa bir de ben, kırk iki kişiyiz. Bunlardan ikisi altmışar yaşlarında erkek, sekiz tanesi on beşer yaşlarında veya daha yukarı çocuklardı. Otuz tanesi de genç kadındı. Bazı kadınların kucaklarında bebekleri de vardı"* demiştir. Kağrı Kolları'nın işleyişi hakkında ise şu bilgileri vermiştir : *"Kağnılar menzillerinden cepheye iki sıra teşkil etmekte idi. Bunlar bir bostan dolabının kovaları gibi mütemadiyen harekette idi. Kağnıların bir kolu İnebolu'da bir kolu ise İnönü Cephesi'nde bulunuyordu. Bunların bir kolu dolu gidiyor diğer kolu ise dolmak için boş dönüyordu."*¹⁹⁸

¹⁹⁴ Zengin, *a.g.m.*, s. 216-218.

¹⁹⁵ Özsoy, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁹⁶ İrşad Sami Yuca, "Milli Mücadele'de Enver Behnan Şapolyo'nun İzlenimleri ve Kağrı Kolları", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı : 2, Muş, Aralık 2013, s. 75.

¹⁹⁷ Enver Behnan (Şapolyo)'ın ilk siyasi ve askeri girişimi 1919 yılında Kanlı Bayrak Kuvayı Milliye'ye katılmakla başlar. Trakya'da milletinin salâhiyeti için Rum çetelerine karşı silahlı direniş içerisinde yer alır. Ancak kendisinde oluşun fikirlerin etkisinde kalarak Ankara'ya geçip Mustafa Kemal Paşa'nın mücadelesine katılmak ister. Bu amaçla dönemin zorlu koşulları içerisinde Mim Mim Teşkilatı'nın yardımıyla İnebolu üzerinden Ankara'ya geçer. 1922 yılında ise Ankara Sultanisi'ne tarih muallimi olarak atanır. Bkz.: İrşad Sami Yuca, "Cumhuriyet Dönemi Tarihçilerinden Enver Behnan Şapolyo'nun Tarih ve Tarihçilik Üzerine Düşünceleri", Yıl : 3, Sayı : 10, *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Mart 2015, s. 159-160.

¹⁹⁸ Yuca, *a.g.m.*, 2013, s. 75-76.

Tablo: 7 23 Ağustos 1921 tarihine kadar Batı Cephesi kuvvetlerine yapılan silah ve cephane teminleri şu şekildedir;¹⁹⁹

Cins	Miktar
Piyade tüfeği	63.416 adet (menziller de dâhil)
Hafif makineli tüfek	344 adet
Ağır makineli tüfek	524 adet
Çeşitli top	181 adet
Kılıç	1.309 adet
Uçak	2 adet

Tablo: 8 Yunan Küçük Asya Ordusu'nun Sakarya Muharebesi'nde kullandığı silahlar:

Cins	Miktar
Piyade tüfeği	75.900 adet
Hafif makineli tüfek	2.084 adet
Ağır makineli tüfek	684 adet
Çeşitli top	386 adet
Kılıç	1.380 adet
Uçak	18 adet

İngiliz belgelerine göre; Yunan ordusunun silah ve cephane temini çok iyiydi. Askerler Avusturya-Macaristan yapımı Mannlicher marka silahlarla silahlandırılmışlardı. 7. Tümenin elindeki silahlar Lebel markaydı. Hafif makineli silahlar Fransız markası St. Etienne, ağır makineli Lebel, öbürleri Mannlicher mermileri kullanıyordu. Tüfek başına 900, makineli tüfek başına 25.000 mermi düşüyordu ve yedek mermileri de temin edebileceklerdi. Fransa'dan da 5.000.000 mermi temin edilecekti. Dağ topları olarak, 65 mm.lik 120 top ve her topa 1.700 mermi düşmekteydi. 75 mm.lik 48 topun her birine de 1.350 mermi düşüyordu.

¹⁹⁹*Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 478-479.

Sahra topları olarak ise 75 mm.lik 104 top ve her birine 2.200 mermi düşmekteydi. 6 inçlik 12 Howitzer topu vardı ve her birine 360 mermi düşüyordu. 105 mm.lik 6 Skoda topunun her birine de 1.400 mermi düşüyordu.²⁰⁰

Sakarya Meydan Muharebesi'nin başlangıcında cephede, Yunanların 85.000 tüfek, 876 ağır makineli tüfek ve 248 topu bulunurken, Türklerin 56.448 tüfek, 501 ağır makineli tüfek ve 166 topu bulunmaktaydı. Yunanlar hem asker hem de cephe bakımından oldukça üstün idi. Yunanlar, Sakarya Muharebesi'ne elliye yakın uçakla katılmışlardır. Türk Hava Kuvvetleri'nin de iki uçağı bulunmaktaydı.²⁰¹ 30 Ağustos 1921 günü öğleden önce ve sonra yapılan keşifler, tayyarecilik ve hayattaki yerine getirmesi gereken görevler adına birer ders niteliğini taşımakla beraber benzin eksikliği ve tamir eksikliği gibi nedenlerden dolayı her gün uçamazlardı. Cepheye uğrayan, Fransız Bakan Franklin Bouillon, Eskişehir civarındaki Gnom motorlu, Albatros kanatlı, patates emayeli değişik uçağımızı gördüğünde “*Ne delice kahramanlık*” sözüyle şaşkınlığını gizleyememiş ve “*elbet kazanırsınız...*” demiştir.²⁰²

Köylerden gelen Türk kuvvetleri Polatlı'da toplandırılmıştı. Fakat Türk ordusunda asker olmasına rağmen kullanabilecekleri silahlar yeterli değildi. Cepheye dağılan askerlerin yerlerine, mevcut silaha göre Polatlı deposundan Türk askerleri harp meydanına gönderilmiştir. Harp durumu bu şekilde devam ederken²⁰³ El-Cezire (Güneydoğu) Cephesi, İç Anadolu, Doğu Cephesi ve İstanbul'dan kaçırılan silah, cephe ve gereçler, önce Milli Savunma Bakanlığı depolarında toplanmış ve buradan Batı Cephesi'ne aktarılmıştır. Ayrıca, Sovyet Rusya'dan temin edilebilen silah, cephe ve gereçler de Batı Cephesi'ne gönderilmiştir.²⁰⁴

²⁰⁰ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923*, Genişletilmiş 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2016, s. 117.

²⁰¹ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 387-388.

²⁰² Vandemir, *a.g.e.*, s. 53.

²⁰³ Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 251.

²⁰⁴ Murat Köylü, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, Mersin, Temmuz 2016, s. 84.

a) El-Cezire ve Doğu Cephesi'nden Temin Edilen Silah, Cephane ve Gereçler

Tablo: 9 Sakarya Muharebesi arifesinde El-Cezire Cephesi'nden silah ve cephanelerin tamamı yollanamamış olsa da Batı Cephesi'ne gönderilen silah ve cephane miktarı şu şekildedir:²⁰⁵

Cins	Milli Savunma Bakanlığı	2. Kor.	Yollandığı Tarih
Çeşitli piyade tüfeği	3.635 adet	1.657 adet	Ağustos 1921
Çeşitli kasatura	11.472 adet	649 adet	Ağustos-Ekim 1921
Çeşitli süngü	10.163 adet	5.302 adet	Ağustos-Ekim 1921
Küçük çaplı mavzer cephanesi	781 sandık	45 adet	Ağustos-Eylül 1921
Çeşitli topçu cephanesi	23.402 adet	3.341 adet	Ağustos-Ekim 1921
Çürük topçu mermisi	4.318 adet	-	Ekim 1921

El-Cezire Cephesi'nden temin edilen silah ve cephaneler, hem Batı Cephesi'ne ve hem de Antep bölgesindeki 2. Kolordu'ya gönderilmekteydi.²⁰⁶ Doğu Cephesi'nde 1920 yılı sonlarında savaşın bitmesi üzerine bir kısım silah ve cephane Erzurum-Trabzon yolu ile Batı Karadeniz limanlarına aktarılmıştır.²⁰⁷ Milli Savunma Bakanlığı, karayolları üzerinden yapılacak silah ve cephane temini için Erzincan Mutasarrıflığı ve Sivas Valiliği'ne gerekli görülen emirleri vermek amacıyla 5 No.lu Harp Yükümlülüğü emrinden yararlanılarak araç sağlanmasını ve Doğu'dan gelip, çeşitli bölgelerde bulunan 1.887 muaddel martin, 1.490 İngiliz, 5.066 Rus, 1.001 büyük çaplı mavzer, 750 martin, 4.014 Rus berganda tüfeklerinin atlı arabalar ile Sivas üzerinden Ankara'ya gönderilmesini istemiştir. Milli Savunma Bakanlığı'nın istedikleri bu silahlar Temmuz 1921'de Gümüşhane'den - Trabzon'a ve Erzincan'dan - Suşehri'ne ulaştırılmıştır. Erzurum'da dâhil olmak üzere diğer

²⁰⁵ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 338-339.

²⁰⁶ Köylü, *a.g.m.*, 2016, s. 86.

²⁰⁷ Çiçek, *a.g.m.*, s. 258.

yerlerde bulunan silah ve cephanelerde durmaksızın Suşehri'ne gönderilecekti. Doğu Cephesi'ne ait makineli tüfeklere yedek olarak 10.000, piyade tüfeklerine 340 mermi alıkonularak geri kalan 1.500 sandık Osmanlı mavzer cephanesi, toplar için ise yeterince mermi bırakıldıktan sonra 7.000 atım Osmanlı sahra top mermisi yeniden Batı Cephesi'ne düzenlenmiştir. Milli Savunma Bakanlığı tarafından 5 Eylül 1921 tarihinde bu cephanelerin Hasankale'den yola çıkarak Ankara'ya en kısa yoldan gönderilmesi istenmiştir.²⁰⁸

b) İstanbul'dan Kaçırılan Silah, Cephane ve Gereçler

Tablo: 10 Sakarya Meydan Muharebesi devresinde İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırılan silah, cephane ve gereçler temini:²⁰⁹

Cins	Miktar
Piyade tüfeği	2.015 Adet
Aydınlatma fişeği	1.301 Adet
Obüs topu	2 Adet 10,5luk
Top dürbünü	137 Adet
Elektrik fünüyesi	3.500 Adet
Portatif balta	326 Adet
Çeşitli santral	19 Adet
Ceket	1.000 Adet
Tabanca	8 Adet
El bombası	14.261 Adet
Çeşitli hartuç	369 Adet
Çeşitli nişangâh	9 Adet
İstihkâm modeli kazma	3.938 Adet
Deniz uçağı	4 Adet
Süngülük	10.000 Adet
Bel kemeri	3.000 Adet
Bomba topu	4 Adet
Bomba tapası	42 Adet
Çeşitli tapa	1.740 Adet
Mermi kapsülü	6.000 Adet
İstihkâm modeli kürek	5.477 Adet
Telefon	611 Adet
Tüfek kayışı	6.300 Adet
Dikiş makinesi	65 Adet
Tüfek namlusu	1.371 Adet
Kasatura	449 Adet

²⁰⁸ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 339-340.

²⁰⁹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 344-347.

Top kamarası	281 Adet
Tel makası	1.242 Adet
İstihkâm modeli balta	1.610 Adet
Baş mikrofonu	37 Adet
Arka çantası	10.030 Adet
Oto parçası	1.500 Adet
Tüfek mekanizması	3.669 Adet
Çelik başlık	128 Adet
Vidalı fûnye	3.300 Adet
Ateşleme makinesi	100 Adet
İstihkâm modeli balta kılıfı	980 Adet
Uçak lastiği (iç ve dış)	10 Adet
Ekmek torbası	10.000 Adet
Dürbün	200 Adet
Aydınlatma tabancası	247 Adet
Dağ ve sahra topu	7 Adet 7,5luk
Nişan dairesi	4 Adet
Tahrip kalıbı	960 Adet
Telsiz telgraf baş telefonu	6 Adet
Palaska	20.190 Adet
Peksimet torbası	8.000 Adet
Çeşitli tezgâh	130 Adet
Çeşitli piyade fişeği	4.319.197 Adet
Mantelli topu	35 Adet
Batarya dürbünü	7 Adet
Tahrip kalıbı kapsülü	35.700 Adet
Portatif kürek	1.500 Adet
Kütüklük	10.000 Adet
Matara	16.470 Adet
Zaviye ölçme aleti	13 Adet
Tabanca fişeği	8 Sandık
Mermi kapsülü	161 Sandık
Bomba tapası	20 Sandık
Trotil	154 Sandık
Top mermisi	66 Sandık 7,5luk
Telefon parçaları	5 Sandık
Mantelli mermisi	381 Sandık
Çeşitli tezgâh	19 Sandık
Sandık	169 Sandık
Çeşitli top parçası	71 Sandık
Piyade, topçu, muharebe ve tezgah gereçleri	308 Sandık
Top mermisi	1.482 Atım 7,5luk
Mantelli mermisi	5.441 Atım
Obüs mermisi	1.940 Atım 15'lik
Çeşitli top mermisi	606 Atım
Çeşitli hartuç	3 Varil
Dumansız barut	65 Varil
Trotil	69 Varil

Dumansız barut	360 Kg.
Uçak benzini	5.000 Kg.
Vakum yağı	303 Kg.
Küteberka fitili	4.860 Metre
Çabuk ateşleme fitili	600 Metre
Sahra kablosu	97.000 Metre
Kapsüllü boş kovan	83 Çuval
Piyade, topçu, muharebe ve tezgâh gereçleri	440 Çuval
Dumansız barut	528 Torba
Ekmek torbası	24 Balya
Vakum yağı	12 Bidon
Telemetre	3 Telemetre

İstanbul ve yakın çevrelerden silah, cephane ve diğer çeşitli maddeler, İmalat-ı Harbiye Grubu, Berzenci Grubu, Namık Grubu, Ferhat ve Kerimi Grubu, Yavuz Grubu, Muavenet-i Bahriye Grubu,²¹⁰ Felah ve M.M. (Milli Müdafaa) Gruplarının faaliyetleri ile Ankara'ya kaçırılmıştır.²¹¹ Anadolu'da bu grupların çalışmalarını destekleyen kuruluşlar arasında ise Askeri Polis Örgütü, Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü gibi kuruluşlar bulunmaktadır.²¹² İşgal kuvvetlerinin denetimleri çeşitli yollarla atlatılarak ulaşılan silah, cephane ve gereçlerin temin edildiği depo, fabrika ve ambarlar şunlardır: Zeytinburnu Fabrika ve Ambarları, Maçka Silahhaneleri, Bakırköy Barut Fabrikaları, Piri Paşa Ambarları, Karaağaç Mühimmat Depoları, Saraçhane Ambarları, Dikimhane Fabrikaları, Yeşilköy Tayyare Malzeme Depolarıdır.²¹³ Felah ve M.M grupları silah ve cephane gönderiminde Fransız Le Française ve Pake Taşımacılık şirketleri ile Llyod Triestino adlı İtalyan kumpanyasıyla çalışmışlardır. Silah ve cephane sevkiyatı ise bu şirketlere bağlı Adana, Mersin, Lelet, Ararat, Anadolu, Ladil, Minerva ve Oratina vapurları ile yapılmıştır.²¹⁴ Buralardaki silah ve cephaneler vapur sevkiyatı başlamadan önce, kömür veya saman çuvaları içine saklanarak geceleri götürülmek suretiyle gerçekleştirilirdi.²¹⁵ Daha sonra silah ve cephanelerin kişiler ve grupların yardımıyla mavna, motor, küçük ve büyük gemiler

²¹⁰ Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşı'nda Haber alma ve Yer altı Çalışmaları*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1994, s. 45-48.

²¹¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 470.

²¹² Çukurova, *a.g.e.*, s. 49-53.

²¹³ Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 6, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, Temmuz 1992, s. 200.

²¹⁴ Çukurova, *a.g.e.*, s. 69.

²¹⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 235.

ile Anadolu'ya kaçırılması faaliyetleri yürütülmüştür.²¹⁶ Silah ve cephane temininde Hilâl-i Ahmer'in de önemli hizmetleri olmuştur. Bu hizmeti Dr. Rıza Nur, silah ve cephanenin İstanbul'dan Ali Rıza Paşa ve Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşaların, Hilâl-i Ahmer'in pamuk, sargı ve ilaçları arasında saklayarak yolladıklarını belirtmiştir.²¹⁷

İstanbul'daki cephaneliklere düzenlenen baskın sonucunda Ocak 1920'de Akbaş İskelesi Baskını ile Rus İç Savaşı'ndaki Beyaz ordulara sevk edilmek üzere bekleyen 8 bin tüfek, 40 makineli tüfek, 20 bin kasa,²¹⁸ 5 bin sandık cephane ve 300 mitralyöz Köprülülü Hamdi Bey ve Dramalı Ali Rıza Beyler tarafından ele geçirilmiştir.²¹⁹ Çanakkale'de yapılan bir başka depo baskını ile 8 bin 500 tüfek, 33 makineli tüfek ve 500 bin fişek tedarik edilmiştir. İstanbul'da bulunan Karakol Cemiyeti üyeleri, Anadolu'ya 1.500 tüfek, 320 makineli tüfek, 2 bin kasa cephane ve bir ağır top göndermiştir.²²⁰ İpsiz Recep ve Rizeli gönüllülerin İstanbul'da kurdukları Karakol Cemiyeti, Ankara'ya silah ve cephane kaçırılmasında önemli rol oynamışlardır.²²¹ Örneğin, Rizeli Hacı Bayram, “İngiliz cephaneliğini basar, silahları kayığa yükler, mavnalar ve yelkenlerle kaçırır, Sakarya'ya götürür” ve Türk ordusuna teslim ederdi. Almanlara ait silah ve mühimmatların da büyük önemi vardı. 25 Eylül 1920 tarihli mühimmat defterinde, 17 tüfek cinsi arasında pek çok Alman ya da muaddel Alman silah kaydı bulunmaktadır. Sakarya Muharebesi'nin kazanılmasının ardından İstanbul'dan kaçırılan silah ve cephanelerdeki miktar daha da artmıştır.²²² 9 Kasım 1921'de Maçka'dan altı seri ateşli kamasi kaçırılmış, bu kamalarla beraber iki top Sultanahmet'e getirilmiştir. Ertesi günde iki seri 7,5 ve iki de 10,5'lük Skoda obüs getirilmiştir.²²³

²¹⁶ Köylü, *a.g.m.*, 2016, s. 84.

²¹⁷ Rıza Nur, *Dr. Rıza Nur'un Moskova - Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 198.

²¹⁸ S. Jowett, *a.g.e.*, s. 36.

²¹⁹ Çukurova, *a.g.e.*, s. 86.

²²⁰ S. Jowett, *a.g.e.*, s. 36.

²²¹ Süleyman Kazmaz, *Milli Mücadele'de İpsiz Recep ve Rizeli Gönüllüler*, Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No: 38, İkinci Baskı, Ankara, 2008, s. 106-108.

²²² Sadiye Tutsak, “Türk İstiklâl Harbi'nde Alman Silahları ve Askeri Mühimmatı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 36, Ankara, Güz 2014, s. 246-254.

²²³ Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür - IV Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)*, (Haz. : Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Temmuz 2018, s. 599.

İstanbul'dan Ankara'ya kaçırılan silah ve cephanelerin yanı sıra askeri depolar da bulunan 10 bine yakın üniforma kaçırılmıştır. Sorunlardan biri de mesafeleri yaya olarak giden askerlere yeterli sayıda kundura sağlayabilmektir. Kösele potin az miktarda olduğu için askerlerin çoğu köylü çarıkları kullanmak zorunda kalmıştır.²²⁴

c) Sovyet Rusya'dan Temin Edilen Silah, Cephane ve Gereçler

Tablo: 11 1921 yılında Sovyet Rusya'dan gelen silah, cephane ve gereçler temini şu şekildedir.²²⁵

Cins	Miktar
Piyade tüfek ve cephanesi	4.076
Top ve cephanesi	8
Sandık piyade cephanesi	1.392
Atım topçu cephanesi	3.820
El bombası	200
Toparlak	4
Cephane arabası	2
Top cephanesi	3 sandık
Uçak motoru	3
Yatak takımı	4.000'e yakın
İç çamaşırı	3.500 takım

Rusların depolamış olduğu silahların Anadolu'ya aktarımının organize bir şekilde yapılması için Tuapse Limanı merkez depo seçilmiştir. Tuapse'ye konsolosluk yapacak bir temsilci atanarak orada Esliha (Silahlar) Komisyonu görevlendirilmiştir. Batum'da bir deniz komutanlığı kurulmuş ve Novorosisk'e kıdemli bir deniz subayı gönderilmiştir. Taşımlar Türk vapur ve motorlarıyla

²²⁴ S. Jowett, *a.g.e.*, s. 40.

²²⁵ Ülkü Çalışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 9, 2006, s. 51.

yapılmıştır.²²⁶ Rusya'dan gelen ve Zonguldak limanına çıkarılan tüfek ve mermilerimizi köylü kadınlarımız cepheye yetiştirmişlerdir.²²⁷

Sakarya Muharebesi esnasında 2 Eylül 1921 günü Müdafaa-i Milliye Vekili adına Müsteşar Ali Hikmet'in Başkumandanlığa yazmış olduğu silah, cephane ve gereçlerin temini hakkındaki rapordan şu bilgileri almaktayız : “*Köprüköyü'nden 200 sandık Osmanlı fişengi ile 250 atım sahra obüs ve 1044 atım seri' cebel mermisi icab edenlere emir verildi. 200 sandık Osmanlı fişenginin henüz yola çıkarıldığına dair bir haber alınamamıştır. Diğerleri sevk edilmiştir. Ankara'dan 180 sandık Manliher, 36 sandık İngiliz fişengi ve 200 atım kudretli cephanesi Culuk istikametine sevk edilmiştir. Ankara'dan 200 sandık Osmanlı, 200 sandık Manliher, 200 sandık Rus; 60 sandık Alman fişeği ve 399 seri' sahra ve 500 seri' cebel, 800 kudretli cebel; 396 on buçukluk sahra obüs cephanesi trenle Malı'ya gönderilmiştir.*”²²⁸

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün 11 Eylül 1921 tarihli yazısında, “*Bu zaferde büyük bir şerefın Yunan harp gemileri arasında cepheye silah ve cephane yetiştiren Trabzon Nakliyatı Bahriye Kumandanlığı'nın hissesine düştüğü selamlar ve tebriklerle birlikte bildirilmekte, Yunanların takibinde lüzumu olacak silah ve cephanenin mümkün süratle sevki istenilmiştir*”. Sakarya Muharebeleri için lüzumu olduğu bildirilen ve Trabzon'da bulunan 21 adet 88 mm.lik İngiliz, 3 adet 75 mm.lik Fransız, 4 adet 105 mm.lik ve 4 adet 150 mm. Rus topu daha önceden 8 Eylül 1921 tarihinde Batum ve Rüsumat Vapurları, Hayrettin Motoru ve Ararat Vapuru ile Samsun'a gönderilmiştir.²²⁹ Ruslar tarafından yapılmış olan deniz araçlarıyla ilgili yardımlardan gemi, motor ve tekne gibi malzemelerin savaş sonrası iadeleri yapılmıştır. 1921'de Rusların yardım olarak verdikleri gemileri, 1924'de geri istedikleri görülmektedir.²³⁰

Sakarya Muharebesi sonrasındaki yazışmalarda ise silah, cephane ve gereçleri ile ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgilere göre, 17 Eylül 1921 tarihinde 4. Fırka Kumandanı Miralay (Albay) Sabri Bey'in Kargalı'dan, İkinci Kolordu Komutanlığı'na göndermiş olduğu raporda Sakarya Muharebesi'nde Yunan

²²⁶ Çukurova, *a.g.e.*, s. 89.

²²⁷ Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 251.

²²⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, a.g.e, 2013, s. 230.

²²⁹ *Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, a.g.e, s. 45.

²³⁰ Selda Kılıç, “İstiklal Harbi'nde Sovyet Birliğinden Gelen Yardımlar”, *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 1, Ankara, 2016, s. 132. İade işlemleri ile ilgili Ayrıca bkz.: T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA, 080, 18, 01, 011, 47, 3.

ordusundan ele geçirilen tüfekler hakkında şu bilgiyi vermektedir : “Sakarya Muharebesi’nde düşmandan üç ağır Schwarzlose ve üç hafif Yunan otomatik tüfengi iğtinam olduğu ve ağırların teşkilatı ikmal edilmek üzere olup, hafif makineli tüfeklerin verilen umumi kuvvete dâhil olduğu arz olunur.”²³¹

Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa’nın Doğu Cephesi Kumandanlığı’na 29 Eylül 1921’de yazmış olduğu şifreye göre; “Düşmandan iğtinam olunan silahlar, malzeme ve hayvanat peş peşe toplattırılmaktadır. Şimdiye kadar tespit edilenlerin 25 otomobil, 180 deve, 1000 arabalık topçu mermisi, yüzü mütecaviz ağır ve hafif makineli tüfek, 3 top, 4 tayyare, 500 beygir ve öküzden ibaret olduğunu” bildirmiştir.²³²

2. Ulaşım ve Ulaştırma

Milli Mücadele döneminde özellikle ulaşım ve haberleşme aracı olarak telgrafa duyulan ihtiyaç yeni hatların oluşturulmasını zorunlu hale getirirken bu durum zamanla bir takım zorlukların da yaşanmasını beraberinde getirmiştir.²³³ 2 Şubat 1921 tarihinde İstihbarat Subayı Şevki, İnebolu’dan Genelkurmay Başkanlığı’na göndermiş olduğu raporda şöyle demiştir : “İstanbul gruplarının, Genelkurmay’a ait olan ve kısmen sevk edilen ve kısmen de burada mevcut bulunan telefon ve telgraf malzemeleri ile 15 sandık ihzar edilen ve sonradan gelecek olan bu gibi malzemelerin İnebolu’ya ihracında, İnebolu’dan Ankara’ya nakliye ücreti emir ve havale olmadığından temin edemiyoruz. Bu sebepten dolayı da eldeki mevcut telefon malzemeleri sevk edilememiştir” der.²³⁴ Tüm bu zorluklara rağmen Konya’dan - Aksaray’a, Kırşehir’den - Koçhisar’a kadar ilk seferde 160 km.lik, ikinci seferde 60 km.lik birer hattın yapılandırılması gerçekleştirilerek Sakarya Muharebesi’nde yaşanacak olası ulaşım ve haberleşme sorunlarının ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bu dönemde oluşturulan posta teşkilatı yardımıyla, Yunan ordusu hakkında bilgi sahibi olduğu gibi istihbarat raporları da şifreli

²³¹ ATASE Arşivi, K. 1368, A. 6/5482, D. 1, F. 38.

²³² Karabekir, *a.g.e.*, s. 999.

²³³ Nadir Yurtoğlu, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Milli Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXXII / Bahar 2016 / Sayı: 93), s. 55.

²³⁴ ATASE Arşivi, K. 667, A. 1/4283, D. 23/1961, F. 35-1.

telgraf ve özel kuryelerle gönderilerek Ankara Hükümeti'nin olup bitenden haberdar edilmesi sağlanmıştır.²³⁵

Sakarya Muharebesi'nde ulaştırma sistemi; yurt içinde dekovil ve demiryolları, denizyolları, karayolları ile ikmal maddelerinin kıta ve hayvanların taşınması, menzil sahasında demiryolları ile ikmal maddeleri ve gerekli olduğunda kıtaların nakli, harekât alanında ihtiyaç maddelerinin demiryolları ve karayolları ile nakli esasına dayanmaktaydı.

a) Denizyolları

Karadeniz Bölgesi, İtilaf Devletleri'nin özellikle Yunan Deniz Kuvvetleri'nin kontrolünde bulunmasına rağmen Trabzon - Samsun - Sinop - İnebolu - Akçakoca - İstanbul denizyolu hattı tüm güçlülere rağmen verimli bir şekilde kullanılmıştır.²³⁶

Milli Mücadele döneminin başlangıcında, denizcilerin büyük bir çoğunluğu gizli gruplara katılarak, İstanbul'daki depolarda bulunan silah, cephane ve savaş malzemelerinin büyük bir kısmını, yoğun Müttefik kontrolüne rağmen Anadolu'ya kaçırmayı başarmışlardır. Milli Mücadele sırasında kullanılan gemiler, tonaj tutarına göre bir filo olarak sayılmasa bile başarıları bakımından büyük bir donanmaya bedel olmuştur. Ankara'da Bahriye Dairesi kurulup, deniz teşkilatı da genişlemeye başlayınca donanma 7-8 bin tona ulaşmıştır.²³⁷

Tablo: 12 Trabzon - Samsun - Sinop - İnebolu - Akçakoca - İstanbul denizyolu hattında kullanılan araçlar:²³⁸

Cins	Miktar
Şahin vapuru	800 ton
Aydın reis ve Preveze gambotları	550'şer ton
Alemdar	300 ton
Batum	170 ton

²³⁵ Yurtoğlu, *a.g.m.*, s. 55.

²³⁶ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 481.

²³⁷ Feyzullah Ezer, "Mütareke Dönemi Türkiye'nin Ulaşım Durumu", *Belgi Dergisi*, Sayı: 13, 2017/I, s.439.

²³⁸ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 482.

Yıldız	80 ton
Mebruke	60 ton
4 No.lu Rüsumat ve İnebolu	45'er tonluk
Şems	40 ton
Gazal ve Sahil	30'ar tonluk
İnönü	25 ton
Sinop motor ve römorkörleri	12 ton

b) Demiryolları

21 Temmuz 1921'de Yunan ordusu, Karaköy ile Afyon arasındaki Bağdat demiryolu kısmının hepsini eline geçirmiştir.²³⁹ Polatlı - Ankara demiryolu ile Ankara - Yahşihan dekovil hatları muharebeler boyunca kullanılmıştır. Ağustos ayı içerisinde 48. Piyade Alayı Ankara'dan Polatlı'ya, Mürettep tümen İshaklı'dan Azari'ye taşınmıştır.

Pozantı - Karaman - Konya - Akşehir demiryolları da dâhil bütün hatlarda işgalden kurtarılabilen makine ve vagonlar kullanılmaktaydı. Lokomotiflerin yakıtı olarak, odun, odun kömürü,²⁴⁰ kavak ve söğüt ağaçları kullanılmaktaydı. Yunan ordusunun tahrip etmiş olduğu hatlar, öteki hatlardan taşınan raylar ile daha kullanılabilir hale getirilmiş ve böylece Yunan birliklerinin olası taarruzu hesaplanarak II. İnönü Muharebesi ardından Afyon - Uşak arasındaki hattın 362. kilometresinde ray ve traversler sökülüp, taşınarak depolanmıştır. Daha kullanılabilir hale getirilen demiryolları ile Ağustos - Eylül 1921 tarihlerinde Sakarya Muharebesi sırasında ordunun para, malzeme, yiyecek gibi acele olan ihtiyaçları sağlanmıştır.²⁴¹ 5 Ekim 1921 sabahı Sakarya üzerindeki Yunanların tahrip ettiği demiryolu köprüleri

²³⁹ İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili Yunan Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006, s. 121.

²⁴⁰ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 482.

²⁴¹ Ünsal Yavuz, "Askeri Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 186.

henüz tamir edilmemişti. Sakarya'nın doğusundaki demiryolu ise kesik kalarak vagonlar yığın halinde bulunmaktaydı.²⁴²

c) Karayolları

Karayollarında kullanılan araçların çoğunluğu at, merkep, öküz, deve gibi yük hayvanları ile at arabası, kağnı gibi arabalardan oluşmaktaydı. Yiyecek ve cephaneye, Ankara - Polatlı demiryolu üzerinde Sincanköy, Malıköy, Polatlı'da bu demiryoluna yakın ve karayolu ile ulaşımı mümkün Karahöyük, Gâvurkalesi, Culuk, Dereköy ve Haymana'da muhafaza edilmiştir.

23 Ağustos 1921'den - 13 Eylül 1921 tarihine kadar Batı Cephesi Komutanlığı'nda gruplar nakliye kolları 600 ton ve menzil teşkilleri 400 ton olarak toplamda 1000 ton taşıma potansiyeline sahip çeşitli araçlar bulunmaktaydı. 13 Eylül'den sonra bu miktarlar gruplarda 600 ton, menzil teşkillerinde 1143 ton olarak toplam taşıma potansiyeli 1743 tona çıkarılmıştır.²⁴³

Sakarya Muharebesi'nde verilen lojistik destek hatları şu şekilde idi:

Kayseri - Kırşehir - Yahşihan hattı: Doğu ve El-Cezire Cephelerinden Batı Cephesine düzenlenen silah ve cephaneye sevkiyatının bir bölümü bu güzergâh üzerinden gerçekleşmiştir.²⁴⁴ Bu hat üzerinden Ankara ve çevresine gönderilen çeşitli silahların toplam ağırlığı 10 ton 500 kg., çeşitli cephanenin toplam ağırlığı 44 ton 500 kg., yiyecek ve yemlerin toplam ağırlığı 152 ton, donatım ve gereçlerin toplam ağırlığı 20 ton civarında idi.²⁴⁵

İnebolu - Kastamonu - Çankırı - Kalecik - Ankara hattı: Doğu Cephesinden düzenlenen, Sovyetler Birliği'nden temin edilen ve İstanbul'dan kaçırılan silah ve cephanenin bir bölümü bu güzergâh üzerinden Batı Cephesine nakledilmiştir.²⁴⁶ Bu hat üzerinden Ankara ve çevresine gönderilen çeşitli silahların toplam ağırlığı 22 ton 500 kg., çeşitli cephanenin toplam ağırlığı 930 ton, yiyecek ve yemlerin toplamı 13 ton, donatım ve gereçlerin toplam ağırlığı 636 ton 500 kg. civarında idi.²⁴⁷

²⁴² Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: İstiklâl Harbi*, Cilt: 5, Akba Kitabevi, Ankara, 1951, s. 47.

²⁴³ *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 482.

²⁴⁴ Mehmet Evsile, *Kurtuluş Savaşı'nda Askeri Nakliye Hizmetleri*, Cem Ofset, Amasya, 1997, s. 54.

²⁴⁵ *Türk İstiklâl Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 350.

²⁴⁶ Evsile, a.g.e, 1997, s. 59.

²⁴⁷ *Türk İstiklâl Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 351.

Samsun - Çorum - Sungurlu - Yahşihan hattı: Doğu Cephesinden düzenlenen ve İstanbul'dan kaçırılan silah ve cephanenin bir bölümü bu güzergâh üzerinden Batı Cephesine nakledilmiştir.²⁴⁸ Bu hat üzerinden Ankara ve çevresine gönderilen çeşitli silahların toplam ağırlığı 18 ton, çeşitli cephanenin toplam ağırlığı 495 ton, yiyecek ve yemlerin toplam ağırlığı 2 ton, donatım ve gereçlerin toplam ağırlığı ise 199 ton civarında idi.²⁴⁹

İzmir - Ankara hattı: İstanbul'dan kaçırılan silah ve cephanenin bir bölümü bu güzergâh üzerinden Batı Cephesine nakledilmiştir.²⁵⁰ Bu hat üzerinden Ankara ve çevresine gönderilen çeşitli silahların toplam ağırlığı 61 ton, çeşitli cephanelerin toplam ağırlığı 2.072 ton, yiyecek ve yemlerin toplam ağırlığı 216 ton 500 kg., donatım ve gereçlerin toplam ağırlığı ise 956 ton 500 kg. civarında idi.²⁵¹

3. Sıhhiye Hizmetleri

Sakarya Muharebesi öncesinde meydana gelebilecek olumsuz bir durum karşısında Ankara'da bulunan bazı kurumlar Ankara'nın dışına nakledilmiştir. Bu kurumlar arasında sağlık teşkilatı da bulunmaktadır.²⁵² Kütahya - Eskişehir Muharebeleri sırasında yaralanan askerler ilk tedavileri yapıldıktan sonra Eskişehir'de bulunan hastaneye gönderilirdi. Eskişehir boşaltılırken, hastanedeki yaralı askerler trenle Polatlı ve Ankara'ya taşınırdı. Şimdi ise cephe, Sakarya boylarında 100 km.lik bir çizgiyi oluşturduğu için elde kalan Polatlı - Ankara arasında bulunan demiryolu, cephenin bir kesiminde bulunan yaralı askerleri sadece geriye taşıyabiliyordu.²⁵³ Yunan ordusunun hedefinin Ankara olduğunun bilinmesinden dolayı Ankara'da bulunan bazı hastane miktarları çoğaltılırken bazı hastaneler ise şehrin dışına nakledilerek,²⁵⁴ cepheyi geriden saracak şekilde sağlık örgütlenmesine başvurulmuştur.²⁵⁵

²⁴⁸ Evsile, *a.g.e*, 1997, s. 64.

²⁴⁹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 353.

²⁵⁰ Evsile, *a.g.e*, 1997, s. 68.

²⁵¹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 353.

²⁵² Metin Kopar, "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2017, s. 215.

²⁵³ Erdoğan - Günel, *a.g.e*, s. 260.

²⁵⁴ Kopar, *a.g.m*, s. 215.

²⁵⁵ Erdoğan - Günel, *a.g.e*, s. 260.

Ordunun Sakarya doğusuna çekilmesi ile sıhhiye bölükleri ile seyyar hastanelerin eksiklikleri tamamlanarak harp hastanelerinin yerine geçmesi üzere seyyar hastanelerin kadroları kabul edilerek bu hastaneler uygulamaya geçmiştir. Piyade tümenlerine bağlı sıhhiye müfrezelerindeki sedye âdeti 36'ya, yaralı taşıyan arabalar 9'a çıkarılarak Batı Cephesi grupları emrinde 20'şer arabalı nakliye kolu oluşturulmuştur.²⁵⁶ Yunanların ise 2 hastane gemisi ile 1 hastane trenleri bulunmaktaydı.²⁵⁷

Şehrin dışına nakledilen hastaneler arasında Ankara - Kayseri karayolu üzerinde: Köprüköy, Balâ, Kırşehir, Avanos, Ürgüp, Hacıbektaş, Kayseri.

Ankara - Çorum hattı üzerinde: Yozgat, Sungurlu, Çorum.

Ankara - Kastamonu güzergâhında: Kalecik, Çankırı ve Kastamonu hastaneleri yeniden düzenlenerek hafif yaralı askerler buralara gönderilmiştir.

Cephelerde ise, Haymana'da oluşturulmuş Kütahya Hastaneleri, Babayakup'ta açılan Mahmudiye ve Polatlı Hastaneleri ile Polatlı ve Malıköy Yaralı Sevk Komisyonları faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁵⁸ I. ve XII. Gruplardaki yaralı askerler, Culuk üzerinden Balâ'ya - Gâvurkalesi üzerinden de Babayakup'a nakledilmiştir. Diğer gruplar ise yaralı askerlerini, durumlarına göre Babayakup veya Polatlı'ya sevk etmişlerdir.²⁵⁹

Hafif yaralı askerlerin sevk ve nakil işlemleri yürüyerek gerçekleştirilirken, ağır yaralı olanların ise temin edilebilen araba veya kağnılar ile sevk ve nakli gerçekleştirilerek Keskin, Yahşihan, Çankırı ve Çorum bölgelerine gönderilmişlerdir.²⁶⁰ 11. Tümen'in 126. Alay'ında Mülâzım-ı sâni (Teğmen) rütbesi ile görev yapan Ali Kadri (Köprülü), hatıratında Fırkasının Haymana'da yürüyüşe geçtiğini, yollarda yaralı gazilere rastladıklarını, arabaların devamlı olarak yaralı taşıdıklarını ve yollarda rastladıkları sevkiyatın çok büyük olduğunu belirtmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 533.

²⁵⁷ Şimşir, a.g.e, 2016, s. 120.

²⁵⁸ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 534.

²⁵⁹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 471.

²⁶⁰ Feyza Kurnaz Şahin, "Sakarya Harbi Sırasında Askeri Sıhhi Hizmetler", *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Hakan Uzun), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 121.

²⁶¹ Köprülü, a.g.e, s. 96.

Ankara'dan Yahşihan'a kadar olan mevkide dekovil hattının olması sevk ve nakli kısmen kolaylatırmış ve Ankara - Yahşihan arasında yaralıların sevk ve nakil işlemleri bu dekovil hattı üzerinden sağlanmıştır. Fakat Yahşihan'dan Keskin'e hasta ve yaralı nakil işlemleri ise genel olarak kağnılar ile yapılmıştır.²⁶²

Kastamonu'da eski Çankırı mutasarrıfı Lütfi Bey'in başkanlığını yaptığı komisyon bu işler ile ilgili önemli çalışmalarda bulunmuştur. Ankara'da Çankırı'dan bu işler için gelen doktorlar ile havalı kumandanlığı başhekimini Nuri Bey idaresinde memleket hastanesi genişletilmiştir. Bunun yanı sıra Sanayi Mektebi'nde 200, Rum Mektebi'nde 200, Kırk odalı konakta 300 yataklı bir askeri hastane kurulmuştur.²⁶³ Muharebesi sırasında bazı okullar da hastane haline getirildiği için eğitim hizmetlerinde aksamalar meydana gelmiştir.²⁶⁴

Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri esnasında, yaralıların kullanması gereken malzemeler Hilâl-i Ahmer tarafından temin edilmiştir.²⁶⁵ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti üyesi kadınları, Bolu ve Kastamonu şehirlerinde kurulan hastanelerde hastabakıcılık yaparak askerlerin bakım işlerine katkı sağlamışlardır. Bu hastanelerde, halkın temin ettiği eşyalar cepheden getirilen yaralı askerlerin tedavisinde kullanılmıştır.²⁶⁶ Cemiyet'in karşıladığı malzemelerin yanı sıra ilaç, pamuk, gazlı bez, çeşitli solüsyonlar ve ameliyat araç-gereçlerinin eksikliği görülmektedir. Bu olumsuz şartlar üzerine Sakarya Muharebesi esnasında bölüklerin ve hastanelerin sıhhi malzemelerinin tamamlanması için bazı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında El-Cezire ve Doğu Cepheleleri'ndeki sıhhiye depoları ve malzemeleri Batı Cephesi'ne yönlendirilmiştir. Bununla da kalınmayarak İstanbul Askeri Sıhhiye Depolarında bulunan ilaç ve malzemeler Anadolu'ya aktarılmıştır.²⁶⁷ Bu cephelerdeki sevkiyat erleri arasında lekeli humma, dizanteri, bulaşıcı nezle ortaya çıkmıştır. Karantina altına alma, sağlık muayeneleri ve aşı gibi tedbirler ile bu hastalıkların seyyar orduya

²⁶² Şahin, *a.g.m.*, s. 121.

²⁶³ Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklâl Savaşı'nın Vesika ve Resimleri: İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar*, Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s. 368.

²⁶⁴ Mehmet Evsile, "Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Günlük Hayat", *History Studies International Journal of History*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2012, s. 222.

²⁶⁵ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, (Yay. Haz. : Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin), Türk Kızılayı, Ankara, 2013, s. 113.

²⁶⁶ Nuray Özdemir, "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler", *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Kadri Unat), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 233.

²⁶⁷ Şahin, *a.g.m.*, s. 115.

girmemesine çalışılmıştır. Batı Cephesi için çiçekten başka aşilar yapmak üzere Konya’da aşı yapımı tekrardan geliştirilerek İstanbul’dan çiçek aşısı getirilmiştir. Bu hastalıklarla mücadele için Sağlık Bakanlığı emrindeki personelin yeteri kadar olmamasından dolayı silah altında bulunan sağlık memurları ve aşı memurlarının terhisleri Genelkurmay Başkanlığı’ndan talep edilmiştir. 1921 yılı içinde toplam doktor sayısı 719’a, diş tabibi sayısı 12’ye ve eczacı sayısı da 215’e çıkarılmıştır. Milli Savunma Bakanlığı emrindeki mevcut hastanelerdeki yatak sayıları ise şöyledir;

Tablo: 13 Sakarya Muharebesi sonrasında Aralık 1921 tarihinde Batı Cephesi’nin doğrudan faydalanabileceği Ankara Komutanlığı Bölgesinde bulunan mevcut hastanelerdeki yatak sayıları şu şekildedir: ²⁶⁸

Bulunduğu Yer	Yatak Sayısı
Ankara	5.500
Polatlı	400
Yahşihan	400
Kalecik	300
Keskin	500
Toplam	7.100

Tablo: 14 Yukarıda verilen Ankara Bölgesi’ndeki yatak sayılarının yanı sıra Batı Cephesi’nin doğrudan faydalanabileceği diğer bölgeler ve yatak sayıları ise şu şekildedir: ²⁶⁹

Bölge	Yatak Sayısı
Batı Cephesi Bölgesi	12.250
Kastamonu Bölgesi	600
Kocaeli Bölgesi	950
Adana Bölgesi	1.100
Toplam	14.900

²⁶⁸ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 537-539.

²⁶⁹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 541.

4. İaşe

Sakarya gerisine çekilen Batı Cephesi kuvvetleri Eskişehir’de depolanmış yiyecek maddelerinin büyük bir kısmını zor şartlar altında Polatlı’ya taşımışlardır. Milli Savunma Bakanlığı, Batı Cephesi kuvvetlerinin 100 bin insan ve 25 bin hayvanın iaşesi için bir takım önlemler almıştır.²⁷⁰ Bunlar arasında; günlük tüketilecek ihtiyaçlar Polatlı’da depo edilecek, Polatlı’nın muharebe alanına yakın olması durumundan dolayı ortaya çıkabilecek olumsuzlukları önlemek için Milli Savunma Bakanlığı, Haymana ve Balâ’da 5’er günlük peksimet, bulgur ve kuru sebze depolayacaktı. Orduda asker başına düşen günlük ekmek miktarı 600 gr. un olarak, asker başına düşen günlük et miktarı ise 250-300 gr. olarak tespit edilmiştir.²⁷¹ Ankara’daki ve gerilerinde bulunan bütün kıtaata ekmek yerine keşkeklik bulgur ve buğday verilmesi istenmiştir.²⁷²

Fevzi (Çakmak) Paşa cepheye gönderilen ekmekler hakkında 23 Temmuz 1921 tarihinde meclisteki konuşmasında şu sözleri söylemiştir : “*Cepheye ekmek meselesi; malumu âliniz cephe yalnız şimendifer üzerindeki kıtaat değildir. Cephe hazan otuz kilometre geri, ileri müteharrik bulunuyordu. Menzil noktası Sanköye kadar gider. Sevk olunan ekmekler o civardaki kıtaat vaziyetlerine, harekâtı harbiyelerine. Aç kalmış ise geride ekmeksizlik... Biz de görmüşsünüz ki ekmek gitmiş, fakat alamamışlar. Bahusus böyle geri ricatlarda kıtaat geri çekilir. Düşman kıtaatını almak için... Sivrihisar’daki menzilden beslenmiştir. O halde Sarıköy’deki ekmekler çürümüştür*” der.²⁷³

Milli Savunma Bakanlığı’nın emri ile 28 Temmuz 1921 tarihinde Batı Cephesi’nin Konya’dan başka birinci kademe olarak Çorum, Yozgat ve Kırşehir, ikinci kademe olarak Sivas ve Kayseri kaynaklarından faydalanılması bildirilmiştir. 11 Ağustos 1921 tarihinde Amasya, Tokat, Şarkışla, Suşehri, Kangal, Malatya’da orta düzeyde Sivas’ta ise büyük düzeyde ambar kurulmuştur. Buralardan sağlanan iaşe maddeleri depo edildikten sonra cephelere aktarılmıştır.²⁷⁴ Beypazarı Grubu’nun

²⁷⁰ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 370.

²⁷¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 475.

²⁷² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, a.g.e, 2013, s. 75.

²⁷³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, a.g.e, 23 Temmuz 1337 (1921), s. 111.

²⁷⁴ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 371.

da (Mürettep Kolordu) yiyecek meselesini Milli Savunma Bakanlığı üstlenmiştir ve Bolu, Mudurnu ve Nallıhan'dan toplanan iâşe maddeleri ile ihtiyaçlar sağlanmıştır.²⁷⁵

Yahşihan'da menzil hat komutanlığı kurularak Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Yahşihan menzil hat komutanlığı, Yahşihan - Ankara arasında nakliyatı sağlamakla birlikte Yahşihan'da fırın ve değirmen kurarak, misafirhaneler açmıştır.²⁷⁶ Kırıkkale, Keskin ve Kırşehir'de her gün 60 bin ekmek yapılması için hazırlıklara başlanmıştır.²⁷⁷

Sivas, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Kırşehir Menzil Bölge Müfettişliklerince ayrı olarak 100 bin insan ve 50 bin hayvanın iâşelerin sağlanması için stok ambarlar oluşturulmuş ve bunları tedarik edebilmek için maliyeden para istenmiştir. Bütün menzil müfettişlikleri değirmen ve un fabrikalarından yararlanarak mevcut buğdayları un haline getirmişler, fırınlarda ekmek ve peksimet yaparak Batı Cephesi'ne tedarik etmişlerdir.²⁷⁸ Batı Cephesi'nin günlük ekmek ihtiyacının yarısı Ankara, Haymana ve Polatlı bölgelerindeki fırınlardan temin edilmiştir.²⁷⁹

Kurban Bayramı'nın birinci gününün 15 Ağustos'a denk gelmiş olması münasebetiyle 15 Ağustos sabahı iâşe çavuşunun bölüklere vermiş olduğu emirde; karavana için fazla er gönderilmesi ve yemekte kavurmalı pirinç pilavı ile üzüm tatlısının olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰

Tablo: 15 29 Ağustos 1921 tarihinde 962 sayılı Bakanlar Kurulu kararınca yaralıları 4 bin kaloriden az olmamak şartı ile yiyecek verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu besin miktarları şu şekilde belirtilmiştir:²⁸¹

Cins	Gram	Kalori
Ekmek	900	2.151
Et	400	420
Pirinç	250	898
Şeker	40	166

²⁷⁵ Şavkılı, *a.g.m*, 2015, s. 97.

²⁷⁶ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 335.

²⁷⁷ Yasemin Doğaner, "Anılarda Sakarya Meydan Muharebesi", *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Meryem Orakçı), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 106.

²⁷⁸ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 335.

²⁷⁹ Şavkılı, *a.g.m*, 2015, s. 97.

²⁸⁰ Guralp, *a.g.e*, s. 177.

²⁸¹ *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 372.

Yağ	50	390
Çay	1	-

Ağustos 1921'in sonlarına doğru Yunan ordusunun Haymana ve Polatlı yaklaşması üzerine buralardaki fırınlardan yararlanmak zorlaşmıştır. Bakanlık hemen hemen her gün demiryolu ile Ankara'dan ekmek temin etmeye çalışmış fakat Yunan ordusunun Sakarya'dan çekilmesi esnasında kara ve demiryolu köprülerini tahrip etmesinden dolayı Sakarya'nın batısına geçen Türk ordusunun Ankara'dan beslenmesi zorlaşmıştır. Milli Savunma Bakanlığı 13 Eylül 1921 tarihinde iaşesinin Ankara'dan çok Konya ve Bolu civarlarından sağlanacağını bildirmiştir.²⁸² III. Grup Kumandanı Mirliva (Tuğg.) Yusuf İzzet (Met) Paşa'nın Tarlabayırı'ndan 13 Eylül'de Beşinci Tümen Komutanlığı'na yazmış olduğu bilgide: Sakarya hattına kadar varmış olan II. ve III. Grup Tümenleri'nin iaşesinin Sapanca'da bir menzil noktası tesisleriyle iaşe ve cephane ikmalinin tesisi istenmiştir.²⁸³ Bölgede su ikmali de önem teşkil etmekteydi. Birlikler su ikmalini kendi kesimlerinde tedarik etmekteydiler.²⁸⁴

Sakarya Muharebesi sonlarına doğru Miralay (Albay) Fahrettin (Altay) Bey'in iaşe hakkında vermiş olduğu malumata göre : *“Geçtikleri bölgedeki köylerde hiçbir şey kalmamış ve buralar fakir bölgeler olduğu için iaşe sıkıntısı baş göstermişti. Fakat iaşe işlerimizi yoluna koymak için önceden Konya'ya gönderdiğim iaşe müdürü Binbaşı Faik Bey, düşmanın mağlup olarak Sakarya'dan çekilmesi haberini alınca süvari kolordumuzun hareket ve takip istikametini doğru tahmin ederek iaşe kollarını Uzunbeyli'ye göndermiş ve iaşe vaktinde bize ulaşmıştır”* der.²⁸⁵

²⁸² *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, a.g.e, s. 372.

²⁸³ ATASE Arşivi, K. 1337, A. 5/6165, D. 6, F. 43.

²⁸⁴ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, s. 474-475.

²⁸⁵ Altay, a.g.e, 1970, s. 310.

B. Askerlerin Psikolojik Durumu ve Muharebeye Etkileri

Sakarya'ya kadar gelen Yunan ordusu, Kütahya ve Eskişehir'e doğru ilerleyip buraları alan Yunan ordusu idi. Türk ordusu ise Kütahya ve Eskişehir'den sonra Sakarya'ya kadar geri çekilmiş bir orduydü ve ne sayıca nede silah bakımından üstündü. Yunanların sayısız vapurlarına, binlerce otomobillerine bedel iki yelkenli ve kağınları bulunmaktaydı. Bu şartlar altında mücadele veren Türk ordusunun ruhu, ölçülemez bir kuvvet idi.²⁸⁶

Sakarya Muharebesi öncesi 21 Ağustos 1921 tarihinde Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'dan askerlere moral verici bir yazı gelmiştir. Bu yazıda : *“Yaptığımız istiklal muharebesidir. Vatanımızda bir dağ ve bir fedakâr kalsa dahi kavgamız devam edecektir. Bunun üzerine düşmanın başarısı pek ziyade olduğu takdirde şu veya bu hattın veya mevkiin müdafaası düşünülmeyerek, düşmanı yıpratarak güçsüz bırakmak...”*²⁸⁷ için her çağreye başvurulması, *“Düşmanın cenahlarından birinde faik kuvvetler toplayarak”* orada Yunan ordusuna gerekli darbenin vurulmasından söz etmiştir.²⁸⁸

Sakarya Muharebesi'nde görev almış bir subay olan Hüseyin Rahmi (Apak), hatıralarında askerlerin Sakarya Muharebesi'ne girerken Başkomutan'ın şu parolası ile girdiklerini belirtir : *“Hiçbir kıta, üst kumandanından emir almadıkça geriye çekilmeyecektir. Kanatları çevrilse, her taraftan sarılsa dahi emirsiz, mevziini terk eden bir birliğin kumandanı üst kumadan tarafından derhal öldürülecektir.”* Türk kuvvetleri, Yunan askerlerinin üçte biri kadar olmasına ve askerlerin moral kaybetmelerine rağmen durumun çok ciddi oluşu ile Yunan ordusu yenilgiye uğratılmıştır.²⁸⁹

Makineli Tüfek Takım Komutanı Mülâzım- 1 sâni (Teğmen) Şevket (Soğucalı), Çaldağı'nda yaralanan bölük komutanı olan Rasim Bey'in yaralandıktan sonra 1 gün bile dolmadan cepheye geri döndüğünü şu sözler ile anlatmıştır : *“...Rasim Bey bulunduğumuz ihtiyat mevziine geldi. Koştuk attan indirdik... Yüzündeki ıstırap emarelerini gizleyemez bir durumla hatır sormaya başladı...”* ve

²⁸⁶ İsmail Habib Sevük, *O Zamanlar 1920-1923*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 68-69.

²⁸⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 996.

²⁸⁸ Tansel, *a.g.e.*, s. 105-106.

²⁸⁹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı: 51, Ankara, 1988, s. 241-259.

aslında askerlerin hangi ruh hali ile savaş verdiklerini aralarında geçen şu diyalog gözler önüne sermektedir:

_ “Yüzbaşım niye geldin?”

_ *Yaram beni vazifemden ayıracak derecede mühim olmadığını gördüm, geri döndüm.*

_ *İyi ama biz sabit durumda değiliz ki... İleri geri hareketlerde bize nasıl intibak edebilirsiniz?... Gördünüz ki sizi hayvandan indirirken acı duyduunuz bu halinize çok üzüldük... Yürüyemiyorsunuz da...*

_ *Ehemmiyeti yok... Mükadderattan eksik fazla bir şey olamaz...*

Bu kat’i ifade ve ihtar karşısında sustum. Bu muharebelerde bölük komutanımız topallayarak vazife gördü” demiştir.²⁹⁰

Yunanların ordusunun Türk savunma hatlarını zaman zaman kırdığı bir ortamda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, çizgiye bağlı cephe sistemini değiştiren emrini vermiştir: “*Hattı müdafaa yoktur. Sathı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça düşmana terk olunamaz*” demiştir. Böylece yalnız kendi bulunduğu bölgeyi değil tüm sathı koruma emriyle Türk ordusunun taarruza geçtiği safhaya gelinmiştir.²⁹¹ Geri çekilmek zorunda kalan birlik yeniden mücadele ederek, mevziilerini savunmanın gayreti içerisinde son nefesini vermiştir.²⁹²

Harekât Subayı olan İsmail Hakkı (Süerdem), “*Sakarya Meydan Muharebesi, 22 gün 22 gece ekmezsiz, susuz, uykusuz ve tam bir moral üstünlüğü ile kazanılmıştı*” der. İsmail Hakkı, harekât subayı olarak mensubu olduğu 17. Fırka’yı şu şekilde ifade etmiştir : “*Fırkamızın bütün kumandan, subay ve erleri arasında tam bir kardeşlik ruhu vardı. Biri diğerine karşı fedakârlık ve feragat ile yardım halinde idiler. Arkadaşlık, can kardeşliği haline dönüşmüştü. Böylece birlikler, tek ruh ve tek vücut halinde idi.*” Savaşın kazanılmasının ardından artık bölgelerde Yunan birlikleri kalmamıştır. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, verdiği bir emirde şöyle diyordu :

²⁹⁰ Şevket Soğucalı, *İstiklâl Harbinde Olaylar*, Birinci Kitap, Ankara, 1947, s. 99.

²⁹¹ Köstüklü, *a.g.m*, s. 177.

²⁹² Görgülü, *a.g.e*, 1993, s. 276.

“Bütün birlikler siperlerden dışarı çıkararak, Sakarya Meydanında toplanacak ve üç gün üç gece bayram yapıp, dinlenecektir.”²⁹³

II. CEPHE GERİSİNDE DURUM

A. Seferberlik

21 Temmuz 1921 tarih ve 139 sayılı Muafiyeti Askeriye Vergisi Hakkındaki Kanun, Milli Mücadele döneminde çıkarılan gelir arttırıcı kanunların en önemlilerinden birisidir. Henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi genel seferberlik ilan etmemiştir. Gelir sağlamak amacıyla bedel veren Müslümanlar ve gayrimüslimlerin altı ay süre ile askere alınmamasını öngören bir tasarı hazırlanmıştır. Ancak bu tasarı tamamen değiştirilerek Muafiyeti Askeriye Vergisi Kanunu’na dönüştürülmüştür. Kanuna göre yaşıtları silah altına alınan gayrimüslimlerden bedel ödeyerek askerlikten muaf olmak isteyenler, Milli amaçların elde edilmesine kadar askerlik hizmetinden muaf olacakları belirlenmiştir.²⁹⁴

Sakarya Muharebesi’nden sonra genel seferberlik ilân edilmiştir. Genel seferberliğin ilân edildiğine dair 13 Eylül 1921 tarihli Başkumandanlık emri şu şekildedir:

1. *14/15 Eylül 337²⁹⁵ nisf-ül-leylinden itibaren bütün vatanda umumi seferberlik ilân edilmiştir. Mağlûp düşmanı Anadolu içerisinde en son neferine kadar imhâ için ilan edilen bu seferberlikte istihdaf edilen gayeye erinceye kadar lüzum hâsıl oldukça silah altında bulunan sınıflardan mâ-adâ esnân erbâbı taht-ı silâha celb olunacaktır. Silah altında celp edilecek sınıflar Müdâfaa-i Milliye Vekâletince tayin ve celbi icap eden makamâta tebliğ edilecektir.*

2. *Bi-l-umum vekâletlere, ordu, müstakil kolordu ve muntika kumandanlıklarına tebliğ edilmiştir.*

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal²⁹⁶*

²⁹³ Süerdem, *a.g.e.*, s. 115.

²⁹⁴ *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, a.g.e., s. 32.

²⁹⁵ (1)337 Rumi tarihidir. Miladi tarihe çevirdiğimizde ise 1921’dir.

²⁹⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, a.g.e., 2013, s. 283.

Sakarya Muharebesi sonrasında ve Büyük Taarruz öncesinde tüm memlekette Doğu sınırlarımızdan, Batı'da Yunan mevzilerine kadar uzanan bölgelerde ve Anadolu yollarında insanların, ellerindeki araçlarla, kağnılarla, trenlerle, eşek ve develerle gelip giderek seferberliğe katıldıkları görülmüştür.²⁹⁷ Türk ordusu için silah ve mühimmatın büyük kısmı Erzurum'dan develer ile Diyarbakır ve Sivas'tan da kağnılar ile getirilmiştir. Batı cephesindeki kardeşlerinin zafer ve başarılarını temin için Doğu ve merkez ordularından yardıma koşan tümenlerimizde karlı ve çamurlu yolları haftalarca ve aylarca kat ederek birçok zahmet ve meşakatlere katlanarak gelip yetişmişlerdir. Bunlar, Doğu ordusundan 3. 11. ve 12. Tümenler ile merkez ordusundan 5. ve 15. Tümenlerdir. Kocalarını, babalarını ve oğullarını muharebe meydanlarına gönderen Anadolu kadınları, hayvansızlığa ve vesaitsizliğe rağmen birçok zorluklar ile tarlalarını sürmüş, ekmiş biçmişler ve mahsulâtın %80'ini orduya vermişlerdir.²⁹⁸

Seferberlik ilan edildikten sonra Sinop, İnebolu, Amasra, Akçay, Ereğli gibi yerlerde ve Kastamonu vilayetinin mühim iskelelerinde yürütülmekte olan deniz faaliyetleri artmıştır. İnebolu - Ankara ikmal güzergâhında kullanılan mekkâri, kağrı ve öküz arabaları yerine dört tekerlekli atlı araba kolları ve Hilâl-i Ahmer'e ait öküz arabalarından yararlanılmıştır. Seferberlik gereği duyulan ihtiyaç sayısına göre yeniden silah altına alınan askerler olmuştur.²⁹⁹

Milli Mücadele dönemi boyunca bu yardım seferberliğinin yanı sıra kadınlarımız, imalat-ı harbiye atölyelerinde fişek doldurmuşlar, dikimhanelerde ve evlerde askerlerimiz için giyecek hazırlamışlar, savaşlardaki yaralı sayısının artması üzerine hastanelerde yaralıların bakım hizmetlerinde görev alarak katkıda bulunmuşlardır.³⁰⁰

Halide Edip Adivar, Sakarya Muharebesi'nde Refet Paşa'nın orduya cephane, mühimmat ve insan göndermek için çok mühim bir hizmette bulunduğunu ifade ederken, Erkan-ı Harbiye'nin başında bulunan Fevzi Paşa'nın da ordunun zaferini insan ve mühimmat bakımından Refet Paşa'ya borçlu olduğunu söylediğini belirtmiştir. Fakat Refet Paşa'nın kendisi bütün bu zaferin köylü kadınların marifeti

²⁹⁷ M. Akif Tural, "Tekâlif-i Milliye" (Halka Borcu Kalmayan Devlet), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 32, Ankara, Temmuz 1995, s. 557.

²⁹⁸ Mehmet Arif, *Miralay Arif'in Hatıratı (1919-1923)*, Çev.: Hüseyin Fevzi Ayberk, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1970, s. 48.

²⁹⁹ Peker, *a.g.e.*, s. 379.

³⁰⁰ Özdemir, *a.g.m.*, s. 232.

olduğunu belirtmiştir.³⁰¹ Müdafaa-i Milliye Vekili (Milli Savunma Bakanı) Refet Paşa, Meclisteki konuşmasında bu durumu ve halkımızın seferberliğini şu sözler ile ifade etmiştir : “...bunda hiç şüphe yoktur ki bu, ferdin zaferi değil, milletin zaferidir ve asıl kağı arabasıyla koşan, yavrusunu kucağında taşıyan köylü kadınının zaferidir. Şükranı bir defa daha resmen ve alenen tekrar ediyorum. Vatandaşlar, bugün zaferimizi resmen ilan ediyoruz. Konstantin'in tacı tehlikeye düşmüş, Yunan ordusunun tırnakları sökülmüştür.” diyerek Sakarya Muharebesi’ndeki en büyük vazifenin köylülere düştüğünü, onların sayesinde bu harbin kazanıldığını ve bu zaferi milletin yüksek kişilik sahibi olmasına borçlu olduğumuzu belirtmiştir.³⁰²

B. Halkın Psikolojik Durumu ve Muharebeye Etkileri

Halkın Milli Mücadele dönemindeki moral ve motivasyon durumuna gelecek olursak, Halide Edip Adivar Tetkik-i Mezalim Heyeti’yle birlikte yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Milli Mücadele yıllarında Yunanların bazı bölgelerde yapmış oldukları zulüm ve kıyımları şu şekilde anlatmıştır: Polatlı civarındaki Üzümbeyli ve Çekirdeksiz en fazla zulme maruz kalan köylerdi. Yunan ordusu Komutanı Ferik (Korg.) Anastasios Papulas, Erkân-ı Harbiyesi ile beraber Üzümbeyli’de kuşatılmış ve güçlkle kaçmıştı. Geriye kalan Yunan askerleri Üzümbeyli ve civarlarını yakıp yıkarak buralardaki köylülerin çoğunun kaçıp gitmesine sebep olmuşlardı. Çekirdeksiz köyünde bulduklarını öğrenince oraya gittiğini anlatan Adivar, herkesin büyük bir üzüntü içinde olduğunu ve gelecek hakkında hiçbir fikirleri olmadığını belirtmiş,³⁰³ halk mal ve eşyaların talan edilip, 10 ev dışında bütün evlerin yakıldığını ve halkın toprağa gömdükleri erzakların dahi bulunarak götürüldüğünü görmüştür.³⁰⁴

Bu heyet, hastane koşuşlarında bulunan Yunan askerleri tarafından yaralanmış, dövülmüş veya süngülenmiş olan Türk askerlerini de ziyaret etmiştir. Bunlardan bazıları Sakarya’da Yunan askerlerine esir düşen, bazıları ise farklı muharebe meydanlarında Yunanlara yakalanmış kişilerden oluşmaktaydı. Yakup

³⁰¹ Halide Edip Adivar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı III*, Cumhuriyet, Eylül 1998, s. 20.

³⁰² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 12, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, 13 Eylül 1337 (1921), İçtima: 75, Birinci Celse, s.194.

³⁰³ Adivar, *a.g.e.*, s. 32-34.

³⁰⁴ Talat Yalazan, *Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 8.

Kadri Karaosmanoğlu, bu heyette görev aldığı süre zarfı içerisinde ziyaret ettiği yerlerdeki Yunan zulümlerini aktarmaya devam ederken, cephelerde yaralanmış olan askerlerin anlattıklarına göre; Yunanlar özellikle köylere baskınlar yapmış ve köy halkını göçe zorlayarak Türk nüfusunu yok etmek istemişlerdir. Bu baskın ve zulümlerden yaralı olarak kaçabilenler de bu hastane koğuşlarında tedavi altına alınmışlardır.³⁰⁵

Yunanların Milli Mücadele yıllarındaki Anadolu köylerinde yapmış olduğu bu kıyımlar, fiziksel izlerin yanı sıra halkın zihninde ve psikolojisinde de derin izler bırakmıştır. Bu izlere rağmen halk pes etmemiş ve Milli Mücadele'ye katkıları sadece cephede değil cephe gerisinde de devam etmiştir. Herkes elinden ne geliyorsa yapmıştır. Kimisi çiftliğini satmış, kimisi silah kaçırıp taşımış kimisi de Kuvay-ı Milliye'ye gönüllü olarak yazılmıştır. Fakirlik ve kıtlık olmasına rağmen Yunanların esareti altında yaşamamak için insanların inançları ve hür yaşama ümidi daha da artmış, tren vagonlarında bu mücadeleye inanmış birçok insan ve asker Anadolu'ya geçip Ankara'da toplanmıştır. Ankara, vermiş olduğu mücadele ile yeniden hayata tutunmaya çalışan bir kurtuluş şehrine dönüşmekteydi.³⁰⁶

Halk, Ankara yakınlarında neler olup bittiğini, top seslerinin neden susmuş olduğunu bilmiyordu ve merak içindeydi. Yoğun top sesleriyle inleyen Eskişehir - Sarıcakaya halkı bu sessizliğe pek alışkın değildi. Bu suskunluğun ardından parça parça haberler ileilmeye başlandı. Haber alma imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı kulaktan kulağa bilgiler yayılmaya başlamıştı; Yunanların Ankara'ya ulaşamayıp geri döndüklerinden, Sakarya'nın ölü ve yaralı sayısının epey fazla olduğundan bahsedilmekteydi. Bu haberlerin ardından Yunan saldırısı başarısız olmuş, Yunanlar, Ankara önlerinde ve Sakarya boylarında yenilgiye uğratılmışlardı. Sonunda zafer Ankara'nındı. Bu zafer Mustafa Kemal Paşa'nın şu tebliği ile bildirilmiştir :
“Sakarya muntikasındaki düşman ordusu binlerce maktul vererek mağlup edilmiş, muharebe meydanında ve yollar üzerinde birçok silah, eşya, savaş malzemesi ve otomobillerini terk ederek ve hatta yaralıları bile taşımaya fırsat bulamayarak

³⁰⁵ Hüseyin Doğramacıoğlu, “Yakup Kadri'nin Milli Savaş Hikâyeleri'nde Yunan Mezalimi”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2009/18, s. 99-100.

³⁰⁶ İsmail Bilgin, *Ankara'nın Ateştir Yolu Mehmed Âkif ve Oğlu Emin'in Milli Mücadele Yolculuğu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 218-227.

*perişan bir şekilde çekilmeye başlamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi ordumuzun tam zaferiyle nihayet son bulmuştur.*³⁰⁷

Ankara'nın kurtulmuş olması sadece şehrin sakinlerine değil ülkedeki Türklerin rahatlamasına sebep olmuştu. Her yerde şükür namazları kılınmaktaydı.³⁰⁸ İstanbul'da da yabancı devletlerin baskısına rağmen birçok kimse Türk ordusunun zaferini kabul etmiştir. 9 Eylül'de Ayasofya Camii'nde ve Fatih Camii'nde Türk ordusunun zaferi için dualar okunmuştur. İstanbul'daki Müslümanlar Sakarya şehitleri için Matbuat Cemiyeti tarafından düzenlenen mevlide teşrif etmişlerdir. Tüm Türkiye, zafer kutlamaları yaparak elde edilen moral ile Yunanların Anadolu'dan atılması için maddi ve manevi tüm imkânlarını seferber etmiştir.³⁰⁹

Zafer sonundaki Ankara'yı siyaset ve devlet adamı Hilmi (Uran) şu sözlerle anlatmıştır : *“...Ankara her hususta ancak sembolik bir merkez durumundaydı. Talihini ve mukadderatını zafere bağlamış bekleyen ve bu arada her şeyi göze almış görünen bir memleket halindeydi... Mebus ve memurlar ise eşit şartlar içinde, eşit haklara sahip olarak yaşıyor ve geçim farkı olmaksızın gününü herkes aynı mahrumiyet ve aynı sıkıntı içinde geçiriyordu... Memleketi kurtarma aşkı o günlerde Ankara'da yaşayanlar için maddi yokluğu unutturan manevi bir haz oluyordu... Ankara'nın o günlerde büyük ve yenilmez kuvveti bu idi...”*³¹⁰

C. Muharebe'nin Türk Basınındaki Yankıları

Milli Mücadele öncesi dönemlerde Anadolu basını zayıf durumdayken Milli Mücadele başladığından beri Anadolu'da basın sesini çıkarmış ve kuvvetlenerek sesini duyurmaya başlamıştır.³¹¹

Yeni Gün Gazetesi, her gün savaşın sürecini, zaferden emin bir tavır ile anlatmaktaydı. Yunanlarla ilk çarpışmalardan itibaren çarpışmaların Türk ordusunun lehine ilerlediğini, hak ve hürriyet elde etmek amacı ile kazanmak zorunda olduğunu

³⁰⁷ Nermin Özsel, *Irmağın Şarkısı*, Gece Kitaplığı, Ankara, Eylül 2017, s. 248-250.

³⁰⁸ J. Shaw, *a.g.m.*, s. 241.

³⁰⁹ Köstüklü, *a.g.m.*, s. 178.

³¹⁰ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s. 144-145.

³¹¹ Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın II*, Cumhuriyet, Ocak 2001, s. 14.

bilen Türk ordusunun Yunan saldırılarını püskürteceğini tekrarlayarak kamuoyunu ümitsizlikten uzak tutmaya çalışıyordu.³¹²

Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi'nin Sakarya Muharebesi'yle ilgili Kayseri nüshalarında, zaferin kazanılacağına dair inanç ve ümit kamuoyuna şu başlıklar ile aşılana çalışılmıştır : “*Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatu: Düşmanın Kuvve-i Taarruziyesi Kırılmıştır; Yeni ve Büyük Muharebelere Başlıyoruz, Allah Bizimle Beraberdur (6 Eylül 1337), Harbin İkinci Safhası Başladı. Avn-i Hakla Bu Defa da Düşmanı Mağlup Edeceğiz (7 Eylül 1337), Düşmanın Tard Edildiği ve Geriye Doğru Hareketi, Resmi Tebliğle de Teeyyüd Etmektedir (8 Eylül 1337), Sakarya Zaferi: Sağ ve Sol Cenahta Başlayan Mukabil Taarruzlarımız Üzerine Düşman Perişan Bir Surette Kaçmaya Başlamış, Kahramanlarımız Mağlup Düşmanın Siperlerine Girmiştir (9 Eylül 1337), Taarruzlarımız Muvaffakiyetle Devam Ediyor, Dün Duatepe, Çekirdeksiz ve Üçpınar'ı İşgal Ettik (12 Eylül 1337), Büyük Sakarya Meydan Muharebesi Kahraman Ordumuzun Tam Bir Zaferiyle Nihayet Bulmuştur (13 Eylül 1337)... şeklindedir.*”³¹³

İstikbal Gazetesi'nin yazı işleri müdürü Ebulhamid Hüsnü, Sakarya Muharebesi öncesindeki ve sonrasındaki günlerde yazmış olduğu yazılarda kamuoyunun Milli Mücadele'nin başarıya ulaşacağı yönündeki inancını güçlendirmiştir. Bu yazılar “*Zaferden Eminiz*”, “*Neticeden Eminiz*”, “*Şerefle Çarpışacağız*” ve “*Şark Meselesi*” gibi başlıklar ile yazılmış yazılardır.³¹⁴

Milli Mücadele dönemine destek veren bir diğer gazete ise Açığsöz Gazetesi idi. Açığsöz Gazetesi, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın çıkarmış olduğu Tekâlif-i Milliye emirlerinin halkın uymasını sağlayacak teşvik yazıları yayınlayarak bu emirleri ayrıntılı olarak halka duyurmuştur. Diğer yandan mitingleri, İtilaf devletlerine çekilen protesto telgraflarını, cephede elde edilen zafer ve başarıları yayınlamış ve halkı bilgilendirerek kamuoyu oluşmasında önemli katkıları olmuştur.³¹⁵

³¹² Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 547.

³¹³ Hakan Aydın, “Sakarya Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi (Selçuk İletişim)*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2010, s. 224.

³¹⁴ Mesut Çapa, “Milli Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, Ankara, 1992, s. 138.

³¹⁵ Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın(1919-1921)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, s. 19.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, “*Harp başlamak üzeredir*” başlığı ile savaşın habercisi olmuştur ve aynı tarihteki “*Yunan zalimi*” adlı yazıda Yunanların yaptıkları mezalim anlatılmıştır.³¹⁶ Gazetelerin kamuoyu oluşturmadaki etkisini Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi 24 Ağustos 1921 tarihli “*Bütün Anadolu Galeyan İçindedir*” başlıklı yazısında şöyle anlatmaktadır : “*Halkımız, Müslüman düşmanı Yunanlara karşı Cihad-ı Ekber halinde mücadele talep ediyor. Bütün Anadolu kasabaları Büyük Millet Meclisi’ne, Başkumandanlığa ve matbuata müracaat ederek bir kitle halinde düşmanın üzerine atılacaklarını bildirmektedirler*” deniyor.³¹⁷

Halk Gazetesi’nde Aralık 1925 yılında yazılmış olunan yazıda, Sakarya Muharebe günleri şu sözlerde anlatılmaktadır : “*Sakarya Muharebesi henüz başlamamıştı. Kralları Konstantin’in huzuruyla canlanmış görünen Yunan ordusu, Uşak’tan Altuntaş üzerine yürümüş, yandan sarkan bir koluyla kuvvetlerimizi kuşatma tehditinde bulunarak bir taraftan Afyonkarahisar’ı diğer taraftan Kütahya ve Eskişehir’i işgal etmiş, Seyitgazi düşmüş, Milli Ordu, her yerde küçük mukavemetler yaparak Ankara üzerine, Sakarya arkasına çekilmişti... Anadolu’dan hiçbir haber alınmış değildi. Cihan Harbi esnasında bütün sivillerin gazeteler üzerinde harp olaylarını takip ederek edindiğim malumat haricinde bir şey anlamazdım... “Hayır” dedim, korkmayın ümit kesecek bir şey yok mademki, bizim Milli Ordumuz Meydan Muharebesi verip mağlup olmadı. İhataya uğrayıp dağılmadı; bilakis hiçbir yerde Yunanlarla karşılaşmayarak muntazam surette çekildi; vukuatın ehemmiyeti zan edildiği kadar değildir. Filan veya falan şehrin düşmesinden ne çıkar? Allah ordumuzu düşmekten muhafaza etsin!”³¹⁸*

Türk ordusunu destekleyici bir diğer yazı ise Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin 26 Ağustos 1921 tarihli başlığında “*Bütün cepelerde şiddetli muharebeler olmakta ve ordumuz büyük bir kahramanlık göstermektedir*” denilmiştir.³¹⁹ Muharebeler, şiddetli bir şekilde devam ederken 30 Ağustos 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nde “*Pazar günü, meydan muharebesinin en kanlı bir günü olmuştur*” demektedir.³²⁰ Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi genel olarak Türk ordusunun kahramanlığını bildirirken 9 Eylül 1921 tarihli gazete başlığında

³¹⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Ağustos 1921, No: 266.

³¹⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Ağustos 1921, No: 271.

³¹⁸ Mevlüt Çelebi, *Âhenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hâtraları (1919-1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 213.

³¹⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Ağustos 1921, No: 273.

³²⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos 1921, No: 277.

savaşın cereyanı ile vermiş olduğu bilgide “*Müdafaa tarihi harbin en parlak muvaffakiyetini ihraz eden ordumuz taarruza başladı ve pek çok esir ve ganimet elde etti*” demiştir.³²¹ Aynı gazete muharebenin sonlarına doğru 12 Eylül 1921 tarihinde yer alan başlıkta “*Şiddetli bir taarruz icra eden ordumuz düşmanın sağ cenahı mevazine görmüş ve düşmanı meşgul bir vaziyete sokmuştur*” der.³²²

Akşam Gazetesi’nde Anadolu’nun 31 bildirisi vardır. Bu bildirimler özetle; “*Düşman taarruzları mukabil taarruzlarımızla tart edilmiştir. Düşman zayıfatı fevkalade külliyetlidir*” şeklindedir.³²³ Anadolu Ajansı’ndan da bu bildirimleri destekler nitelikte bir yazı gelmiştir: Anadolu Ajansı’nın 3 Eylül 1921 tarihinde yayımladığı 9 günlük harp raporundaki, “*Dokuz günden beri düşmanın ordumuz cephesine tüm imkânlarıyla yaptığı saldırıları her tarafta kendisine pek çok zayıfat verdirilerek püskürtülmüş, mühim başarılar bekleyen düşman artık kendisi için akıbeti müthiş felaketler oluşmasından endişe etmeye başlamıştır. Düşman birliklerinde özellikle subay kaybı çok fazladır. Düşman askerleri bin türlü tazyiklerle hatlarımızın önüne sürülmekte ve burada müessir ateşlerimizle ve süngülerimizle erimektedir. Subaylarımızın savaşma arzusu ve fedakârlıkları her türlü övgünün üstündedir. Yaralı asker ve komutanlarımızdan birçoğu harp bölgesini terk etmemişlerdir. Kayıplarımız düşmana göre azdır. Düşman gerilerindeki saldırılarımız akıncı kıtaatımızın yılmaz baskınlarıyla her gün muvaffakiyetlerle devam etmektedir. Ele geçirilen Yunan esirleri fena bir haldedir. Bunlar düşmanın Müslüman ahaliye reva gördüğü zulümleri gizlememektedirler. Askerin güzergâhındaki birçok köyler yakılmıştır*” denilmiştir.³²⁴

Sakarya Muharebesi’nin zaferle sonuçlanmasının ardından gazetelerdeki zafer başlıkları şu şekilde verilmiştir. 16 Eylül 1921 Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi: “*Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’nin millete beyannameleri*”, “*Düşman ricata müşkülâtla devam etmektedir*”, “*Düşman bilâ fasıla takip edilmekte ve müşkülâtla çekilmektedir*”, “*Zafer Anadolu’ya yeni bir can verdi*”³²⁵ başlıkları yazarken Anadolu Ajansı da, Afgan Sefiri Sultan Ahmet Han’ın: “*Bu zafer, Müslümanların kalplerini sevinç nurlarıyla aydınlattı*” şeklindeki bir beyanatını paylaşmıştır. Peyam-ı Sabah

³²¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Eylül 1921, No: 287.

³²² *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Eylül 1921, No: 290.

³²³ Eyüp Durukan, *a.g.e.*, s. 513.

³²⁴ Mücahit Özçelik, “Açıksöz Gazetesi’nde Sakarya Savaşı”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3/6, 2011, s. 201-202.

³²⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Eylül 1921, No: 294.

Gazetesi yazarı Ali Kemal ise: “*Muhalefetin fazileti*” adlı başlığı ile yayımlamıştır.³²⁶ Yunan Kralı Konstantin ise, “*Kendileri için Ankara'nın askeri ve siyasi bir hedef olmadığını*” belirterek Sakarya yenilgisinin etkilerini unutturmak istemiştir. Ama Ermenistan basını bile bu bozgunu gözler önüne sermektedir: Anadolu'da yenilenin sadece Yunanlar olmadığını, ona her türlü desteği veren İngiltere'nin de yenildiğini duyurmuştur.³²⁷

Milli Mücadele'den yana olan basın yanında Milli Mücadele'ye karşıt olan basınlara da değinmemiz gerekmektedir. Bu konuda dikkatimizi çeken İstanbul basınıdır. Payitaht Gazetesi ve diğer İstanbul Gazeteleri 1921'e kadar Kuvay-ı Milliye'den, Milli Mücadele'den ve aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'dan bahsetmiyorlardı. Ancak Doğu zaferi, I. ve II. İnönü zaferleri sonucunda İstanbul basını artık 1921 yılında Milli Mücadele hakkında bilgiler vermeye başlamışlardır.³²⁸

Sakarya Muharebesi'nde Batı Cephesi'nin baş veteriner muavini olarak görev yapmış olan Mehmet Turgut (Argun), İstanbul gazetesinde Sakarya Muharebesi ile ilgili rastladığı bir yazı hakkında şu bilgiyi bize sunmaktadır : “... *Bir gün elime bir İstanbul gazetesi geçti. Gazete bizim ağızımızdan ziyade bir Yunanlı'nın harbi tefsir etmesi gibi bir lisanla yazılmıştı... İstanbul gazetesinin, Yunan'ın Beylikköprü'ye geldiğinden ve oralarda Gardiyan* namındaki mevkide zaptedilirse artık Ankara'ya girilmiş nazarıyla bakılacağından bahsediyordu*” der.³²⁹ Milli Mücadele'ye karşıt olan bir diğer gazete ise kamuoyunu yanıltan İstanbul lehine yazılar yazmakta olan Peyam-ı Sabah Gazetesi idi.³³⁰ Savaş yanlısı olmayan Peyam-ı Sabah Gazetesi yazarı Ali Kemal: “*Kurtuluşun savaşta değil siyasi çabalarda olduğunu yinelerken Yunanların umumi taarruzunun kırıldığını ve Yunan ordusunun pek müşkül bir vaziyette*” olduğunu belirtmiştir.³³¹

³²⁶ Sarıhan, *a.g.e.*, s. 57.

³²⁷ Gülmez, *a.g.e.*, s. 550.

³²⁸ Özkaya, *a.g.e.*, 1989, s. 10.

* Mehmet Turgut Argun ; “*Gardiyan mevkiini arayıp bulamadığından*” bahsetmiştir. “*Gardiyan*” diye bahsedilen yerin “*Gordion*” olabilme ihtimali yüksektir.

³²⁹ Mehmet Turgut Argun, *İstiklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014, s. 85-86.

³³⁰ Özkaya, *a.g.e.*, 1989, s. 29.

³³¹ Sarıhan, *a.g.e.*, s. 17.

Kâzım Karabekir'e göre Muharebe esnasında gazetelerin tutumu Şu Şekilde olmalıdır : Ankara ve İstanbul gazetelerimiz batı insanının haysiyetini koruması hakkında yaralı yazılar yayımlamaktan sakınmalı, Batı insanının Misak-i Milli dâhilindeki hakkımızı teslim için kendi hükümetlerini sıkıştırma lüzumunu münasip lisanla yayımlamalı ve devamlı olarak Yunan ordusunun ve yerli Rumların yapmış oldukları katliam ve tahribatı Avrupa nazarlarında acıklı bir biçimde tasvir etmelidir. Gazetelerimiz, Yunan ordusu mahvolursa yüksekte atıp tutan düşünceler ile bizi siyasi mağlubiyete uğratmamalı, Avrupa fikirlerini aleyhimize döndürerek ikinci bir hükümetin Yunan ordusunu bir ordu ile takviyesini davet etmemelidir.³³²

³³² Karabekir, *a.g.e.*, s. 998.

4. BÖLÜM

SAKARYA MUHAREBESİ'NDEN SONRA MEYDANA GELEN ASKERİ VE DİPLOMATİK DURUM

I. ASKERİ DURUM: SAKARYA MUHAREBESİ'NİN ASKERİ AÇIDAN ÖNEMİ

Mustafa Kemal Paşa'nın belirlemiş olduğu taktiksel savunma yöntemi kazanç elde etme açısından baş etmen olmuştur. Bu emirden sonra savunma hattı değişerek çizgilere ve arazi yüksekliklerine bağlı kalmadan nokta nokta savunma yapılmasını istemiştir. Sakarya Meydan Muharebesi 100 km. lik bir cephede, 20 km. derinlikteki bir mevzide yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu meydan savaşına “*çok büyük meydan savaşı (Melhame-i Kübra)*” demiştir.³³³

Sakarya Meydan Muharebesi sonucu, askeri harekât yön değiştirerek, muharebe sonuna kadar stratejik mevzii savunması yapılmıştır. Sakarya Muharebesi'nden sonra stratejik taarruza dönülmüştür.³³⁴ Bu muharebede Yunan ordusunun taarruz gücü kırılmış ve Yunan kuvvetlerine büyük kayıplar verdirilmiştir.³³⁵

İngiltere Genelkurmayı'nın Sakarya Muharebesi sonunda hazırlamış olduğu raporda Muharebenin zaferle sonuçlanmasının ardından askeri açıdan önem arz eden değerlendirmesinde şu sözlere yer vermiştir : “... *Türklerin top, tüfek, cephane ve öteki savaş malzemesinin tehlikeli biçimde noksan olduğunu gösteren bir kanıt yoktur; ama yedek malzemelerinin az olduğu bilinmektedir... Elimizdeki gizli istihbarata göre Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden bol malzeme sağlamaya çalıştıklarına inanılmaktadır. Gelecek baharda şimdiye kadarkinden daha iyi silahlanmış olacakları sanılmaktadır... Bu çeşit malzeme ikmali bakımından Türkler artık Bolşevik Rusya'ya bağlı kalmayacaklardır... Bu harekât sonucu olarak Mustafa*

³³³ Erikan, *a.g.e.*, 2018, s. 273.

³³⁴ Zekeriya Türkmen, “Türk İstiklâl Harbinde Bir Dönüm Noktası: Sakarya Meydan Muharebesi (Askeri Yönden Kısa Bir Değerlendirme)”, *90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana*, (Yay. Haz. : Hakan Uzun - Necdet Aysal), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 143.

³³⁵ Tansel, *a.g.e.*, s. 110.

Kemal'in prestijinin büyük ölçüde yükseleceği kuşkusuzdur..." diyerek *"inisiyatifin kesinlikle Türklere geçtiğini"* ifade etmiştir.³³⁶

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya zaferi üzerine mecliste yapmış olduğu konuşmasında : *"Bilirsiniz ki kavga demek savaş demek, iki ulusun, yalnız iki ordunun değil; iki ulusun bütün varlıklarıyla bütün elindekilerle, bütün iç ve dış güçleriyle birbirinin karşısına çıkması ve vuruşması demektir. Bunun için her Türk'ü cepheye bulunan ordu kadar bu savaşla, candan gönülden; gündelik işi gücü imiş gibi ilgilendirmeliydim. Türküm diyen her insan yalnız düşman karşısında bulunanlar değil köyünde, evinde, tarlasında bulunanlar da silahla vuruşan savaşçı gibi kendini ödevli bilerek bütün varlığını bu savaşa bağlamalıydı. Bütün iç ve dış varlığını yurt savunmasına vermeyi savsaklayan veya hafife alan milletler, savaşı gerçekten göze almış ve başarabileceğine inanmış sayılamazlar!..."* diyerek Sakarya Muharebesi'nin Türk İstiklal Harbi içerisindeki önemine dikkat çekmiştir.³³⁷ Aynı zamanda 14 Eylül 1921 tarihinde Harp Karargâhından bildirmiş olduğu yazıda, Sakarya zaferi üzerine millete beyannamesinin Heyet-i Umumiye'de okunacağı bildirilerek, 15 Eylül 1921 tarihli TBMM Zabıt Ceridesi'nde bu beyanname okunmuştur.³³⁸

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 19 Eylül 1921 tarihinde TBMM'de mebuslara Sakarya Muharebesi'nin başladığı günden itibaren bitiş gününe kadar sürecin gelişim aşamalarını, Yunan ordusunun ve Türk ordularının uygulamış oldukları taktikleri ve zaferin nasıl kazanıldığını detayları ile anlatmıştır. Konuşmalarını bitiren Mustafa Kemal Paşa, muharebenin önemini belirten şu sözlere değinmiştir : *"Efendiler; Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusunun Sakarya'da kazanmış olduğu meydan muharebesi pek büyük bir meydan muharebesidir. Tarihi harpte belki misli olmayan bir meydan muharebesidir. Malumu âlileridir ki: Büyük meydan muharebelerinden biri olan Mukden Meydan Muharebesi dahi 21 gün devam etmemiştir. Binaenaleyh ordumuzun tarihi harbe bir numune bahşeden şu*

³³⁶ Şimşir, *a.g.e.*, 2016, s. 179.

³³⁷ *Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri*, (Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün yayımladığı "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri" adlı 4 ciltlik eserdeki konuşmalardan bugünkü dile aktaran: Behçet Kemal Çağlar), Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 83.

³³⁸ Millete Beyannamesinin tam metni için bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 12, Devre : 1, İçtima : 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, 15 Eylül 1337 (1921), İçtima : 76, Birinci Celse, s. 216-217. Ayrıca bkz. : Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya zaferi üzerine millete beyannamesi, 16 Eylül 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin *"Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin millete beyannameleri"* adlı başlığı ile yayımlanmıştır. Bunun için bkz.: *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Eylül 1921, No : 294.

zaferi ihraz etmiş olması itibariyle Heyeti Celile'nizi tebrik ederim. Bu parlak muzafferiyetin amili olan zevatı huzuru âlinizde ve bu kürsüden büyük hürmet ve takdirat ile yâd etmeyi bir vecibei vicdaniye addederim” diyerek mebuslara seslenmiş ve fikirlerini beyan etmiştir.³³⁹ Aynı gün TBMM oturumunda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya gazilik unvanı ve müşirlik (Mareşallik) rütbesi verilmesine dair; Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Bey ile arkadaşları ve Kozan Mebusu Fevzi Paşa ile Edirne Mebusu İsmet Paşa teklif ve önermelerini sunmuşlardır.³⁴⁰ Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretlerine Gazilik unvanı verilmesi ve rütbe-i müşiri (Mareşallik rütbesi) tevcihine dair kanun 19 Eylül 1921 tarihinde kabul edilmiştir.³⁴¹

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, aynı günün ikinci meclis oturumunda kendisine verilen bu unvan ve rütbe münasebeti ile teşekkürlerini şu sözlerle sunmuştur : “...Bugün uhde-i âcizaneme tevcih buyurduğunuz unvan ve rütbeden dolayı sureti mahsusada minnet ve şükranımı arz ederim. İhraz edilen bu muvaffakiyet Heyeti Celilelerinin iradesiyle kuvvet bulan ordumuzun iradesi sayesinde düşman ordusunun iradesinin kesredilmesi suretiyle tecelli etmiştir. Binaenaleyh taltifatınızın hakiki muhatabı yine ordunuzdur. Bunun için ordu namına da, kendi namına da arz ettiğim teşekküratımı ilâveten tekrar etmeyi bir vazife addederim” demiştir.³⁴²

Sakarya Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Türk milletinin hem orduya hem de Mustafa Kemal Paşa'ya olan güveni artarak, bu zamana kadar padişahın ve İstanbul Hükümeti'nin tesiri ile meydana gelen ayaklanmalar ve asker kaçakları sorunu durdurularak çözüme kavuşturulmuştur.³⁴³

³³⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 12, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, 19 Eylül 1337 (1921), İçtima: 79, Birinci Celse, s. 255-262.

³⁴⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19 Eylül 1337 (1921), a.g.e, s. 253. Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretlerine Gazilik unvanı verilmesi ve rütbe-i müşiri tevcihine dair kanunu kabul edenlerin isimleri için Ayrıca bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19 Eylül 1337 (1921), a.g.e, s. 263-264.

³⁴¹ *Düstur (10 Mart 1337 - 28 Şubat 1338)*, a.g.e, s. 143.

³⁴² *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19 Eylül 1337 (1921), a.g.e., İkinci Celse, s. 264.

³⁴³ Temuçin Faik Ertan, “Batı Cephesi’nde Muharebelerin Genel Değerlendirilmesi”, *Türk İstiklal Harbi’nde Kuvayı milliye, Düzenli Ordu ve Cepheler Paneli (16 Mayıs 2014)*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s. 58.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, “*neferlere*” adlı başlığında kendi el yazısı ile Milli Mücadele’ye katılmış olan silah arkadaşlarına göndermiş olduğu mesajda TBMM’nin kendisine vermiş olduğu gazilik unvanı ve müşirlik rütbesini onlara izafeten taşıyacağını bildirmiştir.³⁴⁴ Sakarya Muharebesi sonrasında bu muharebeye katılmış ve bu hususta fedakârlık göstermiş, Batı Cephesi kuvvetlerine mensup 234 kişiye İstiklal Madalyası takdim edilerek,³⁴⁵ İstiklal Savaşı gazisi unvanı verilmiştir.³⁴⁶

II. DİPLOMATİK DURUM: SAKARYA MUHAREBESİ’NİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ

Sakarya Muharebesi’nin zaferi üzerine belirli ülkelerden heyetler, Ankara’ya, diplomatik açıdan ayrıcalık elde etmek ve barış koşullarını konuşmak amaçlı gelip gitmişlerdir.⁵ Ekim 1921 Amerikan raporlarından elde edilen bilgilere göre ; “*Mümtaz-üd-Devle başkanlığındaki İran heyeti Ankara’dadır. İran Hükümeti’nin, Ankara yetkilileri ile Ankara - Afganistan anlaşmasına benzer bir anlaşmayı görüştükleri*” yazmaktadır. Ayrıca Ankara’ya gelen heyetlerin yanı sıra Ankara’dan da ; “*Afganistan ordusunun yeniden düzenlenmesi için 45 Türk subayından kurulu bir heyetin Afganistan’a gitmekte olduğu*” belirtilmiştir. “*14 ünlü Müslümanın yer aldığı bir Türk heyeti Ankara’dadır. Hint Müslümanlarının eylemleriyle Türkler ve İslam dünyası arasında uyum kurmaya çalışmaktadırlar*” şeklindeki yazısı ise doğruluğu desteklenmeyen söylenti şeklinde raporlara geçmiştir. Kars’ta toplanılan konferansta ; “*Bolşevik Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri ile Türk temsilcileri Rusya, Kafkas ülkeleri ve Türkiye arasındaki çeşitli sorunları çözmek için görüşmelere girişmişlerdir*” şeklindeki rapor bilgisi de diplomatik

³⁴⁴ Adnan Sofuoğlu, “Türklerde Gazilik Anlayışı ve Mustafa Kemal Paşa’ya “Gazilik” Unvanının Verilmesi”, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Sedef Bulut), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 200.

³⁴⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 13, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, 29 Eylül 1337 (1921), İçtima: 83, Birinci Celse, s. 53. İstiklal Madalyası verilmiş 234 kişinin isimleri için Ayrıca bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, 29 Eylül 1337 (1921), a.g.e, s. 53-55. Sakarya Savaşı’nda fedakârlık gösteren Garp cephesi kıtasına mensup general ve subaylardan 234 kişiye İstiklal Madalyası verilmesi ile ilgili orijinal belge için Ayrıca bkz.: BCA, 30, 18, 1, 1, 3, 32, 18 (29.09.1921).

³⁴⁶ Sofuoğlu, *a.g.m*, s. 201.

açından önem arz etmektedir.³⁴⁷ 14 Ocak 1922'de bir Hint Heyeti Ankara'ya gelmiştir.³⁴⁸

Sakarya Muharebesi'nin zaferi üzerine Batılı devletlerin, Yunanistan aracılığı ile Anadolu'daki milliyetçi duyguların ortaya çıkmasını bastıramayacakları gün yüzüne çıkmıştı. Hem ekonomik sorunlar hem de kamuoyunun tepkisi nedeniyle ülkeler, doğrudan savaşa girmektense anlaşmaya varma kararı almışlardır.³⁴⁹ Sakarya zaferinden sonra 7 Ekim 1921 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, hazırlamış olduğu muhtıradaki görüşleri şu şekildedir: İngiliz diplomasisi Sakarya'dan sonra zamanın artık Türkiye lehine işlediğine inanmış ve Yunanistan'ı büyük zararlardan kurtarmak için bir an evvel barış yapmak istemiştir.³⁵⁰

Sakarya Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Türklerin Kars Antlaşması ve Ankara İtilafnamesi'ni imzalamaları, dünya kamuoyunda prestijlerinin artmasına neden olmuştur.³⁵¹

Ankara'daki ilk elçilik Afganistan tarafından açılmış ve II. İnönü Muharebesi'nin ardından elçi olarak Ahmet Han, Ankara'da göreve başlamıştır. Sakarya Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından ise Sovyetler Birliği ile yapılan birlik içerisinde yer alan Buhara ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Ankara'da elçilikler açmışlardır.³⁵²

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında, halkların kardeşliğini ve halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi ilkesini onaylayarak emperyalizme karşı yapılan mücadelede dayanışmayı kurmak amacıyla Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti adına Mihail Frunze ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey Ankara'da dostluk anlaşması imzalamıştır. 16 maddeden oluşan bu anlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 16 Mart 1922'de, Ukrayna

³⁴⁷ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2001, s. 129-130.

³⁴⁸ Osman Özsoy, *Sultanattan Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı (1919-1923) Olaylar-Belgeler-Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 359.

³⁴⁹ İlhan Uzel - Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere'yle İlişkiler", (Ed.: Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt : 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 145.

³⁵⁰ Şimşir, *a.g.e.*, 2016, s. 202.

³⁵¹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı: 27, Ankara, 1975, s. 199.

³⁵² Erdoğan - Günel, *a.g.e.*, s. 278.

Merkez Yürütme Komitesi tarafından ise 23 Mart 1922’de onaylanarak, onay belgeleri de 23 Haziran 1922 tarihinde Harkov’da karşılıklı olarak sunulmuştur.³⁵³

Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye - Ukrayna arasındaki dostluk anlaşması neticesindeki ; “*Bu dostluk mazlum milletler için hayırlı sonuçlar verecektir*” sözleri bu birliğin önemini vurgular niteliktedir. Ayrıca Bulgaristan da dostluk nişanesi adına Ankara’ya özel bir heyet göndermiştir.³⁵⁴ Frunze’nin 1922 başlarında Rus büyükelçisi Aralof’a söylemiş olduğu “*Emperyalizm aleyhinde birlikte mücadele ediyoruz. Bu çok önemlidir, yani biz tek başımıza değiliz. Bizim askeri gücümüz Türklerinde katılmasıyla arttı*” şeklindeki sözleri ile nifa duygularını yansıtmıştır.³⁵⁵

A. Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)

Rusya’da komünist devrimi üzerine 1918 yılında Menşeviklerin yönetimi altında bulunan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Fakat 1920 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’ın Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine Sovyetler Birliği içerisinde yönetilmişlerdir. Kars Antlaşması ise bu olaydan sonra yapılmıştır.³⁵⁶

Doğu’da daha önce Mart 1921 tarihinde yapılan³⁵⁷ hem Türkiye’nin sınırları hem de koymuş olduğu ilkeler bakımından³⁵⁸ Moskova Antlaşması’nın hükümlerinin tekrarı olan Kars Antlaşması,³⁵⁹ Moskova Antlaşması’nda yer alan Türk ve Kafkas

³⁵³ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2000, s. 431-435.

³⁵⁴ Erdoğan - Günel, *a.g.e.*, s. 278.

³⁵⁵ Hikmet Bayur, *Türkiye - Rusya Münasebetleri*, “Türkiye, görünüşte de olsa yalnızlıktan kurtulmuştu” adlı yazısı, Adalet Gazetesi, Ocak 1965, s. 18.

³⁵⁶ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, Cilt: 1, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 38, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 39.

³⁵⁷ İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 58, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 233.

³⁵⁸ Soysal, *a.g.e.*, 1989, s. 39.

³⁵⁹ Mustafa Turan, *Milli Mücadele’de Siyasi Çözüm Arayışları(30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)*, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005, s. 179.

Hükümetleri ile ilgili maddelerin görüşülerek kabul edildiğini gösteren bir antlaşmadır.³⁶⁰

“1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması” başlığı adı altındaki Kars Antlaşması, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında meydana gelen sorunları çözümlenmek ve Moskova Antlaşması maddelerini Kafkas Cumhuriyetleri tarafından da kabul edilmesini sağlamak amacı ile toplanılmıştır.³⁶¹

Türkiye açısından Kars Antlaşması, bir bakıma Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık anlamını sağlamlaştırmak amacı ile yapılmıştı. Ancak Sovyet Rusya, Kafkas halkları üzerinde İtilaf Devletleri'nin nüfuz sahibi olduğu kadar Türkiye'nin de nüfuz sahibi olmasından şüphe duymaktaydı. Bu yüzden Türkiye'nin, Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı olarak yakınlaşmasını engellemek için Kars Konferansı'ndan önce Tiflis'te siyasi nitelikte Kafkas Birliği kurarak sözü geçen Kafkas Cumhuriyetleri'ni beraber bir şekilde Türkiye'nin karşısına çıkarmışlardır.³⁶² Türk sınırı ve Türkiye'nin koymuş olduğu ilkeler Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan halkları adına da kabul edilerek bu sorumluluk üstlenilmiştir.³⁶³

TBMM Hükümeti adına Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa başkanlığında toplanılan konferansta, Sinop Mebusu Rıza Nur, Burdur Mebusu Veli ve TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilcisi Memduh Şevket Beyler delege olarak yer alırken, Batum Mebusu Edib Bey de mülkler ve yerel konularda müşavir olarak bulunacaktır. Askeri müşavir olarak yer alan isimler ise Doğu Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam Kadri, Erkân-ı Harp Binbaşlılar Talat ve Velid Beyler'dir. Kâtip olarak bu görevi yürütecek isimler ise Hariciye Vekâleti memurlarından Hilmi Bey Fransızca olarak, Zühdü Bey ise Türkçe olarak bu görevi ifa edeceklerdir.³⁶⁴ Ermenistan adına Dışişleri komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri komiseri Boğuz Makizyan, Azerbaycan adına devlet denetim halk komiseri Behbut Şah Tahtineski,

³⁶⁰ Mustafa Bakan, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt : 3/7, 2008, s. 745.

³⁶¹ Mehmet Okur, “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, 2011, s. 84.

³⁶² *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi*, Cilt: 3, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 256.

³⁶³ Soysal, *a.g.e.*, 1989, s. 39.

³⁶⁴ Şaban Ortak, “Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922'de İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, Aralık 2016, s. 6-7.

Gürcistan adına Kara ve Deniz Kuvvetleri halk komiseri Şalya İlyava ve Dışleri ve Maliye komiseri Aleksandr Sıvanidze, Rusya adına ise Letonya'daki temsilcisi Jak Halski bulunmuştur.³⁶⁵

Kars Konferansı ile ilgili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in, 17 Eylül'de Kâzım Karabekir'e göndermiş olduğu talimatta; Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı anlaşmalar yapılmalı fakat bunlara Moskova Antlaşması'nın maddelerini kabul ettirmek için Kars Antlaşması'nın 15. maddesine dayanarak Rus Heyeti'nin yardımının istenmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁶⁶

Kars Konferansı, TBMM Hükümeti ile Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri heyetleri arasında Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığında 26 Eylül 1921 günü başlamıştır.³⁶⁷ Kars Konferansı'nda TBMM Heyeti Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nın açılışta yapmış olduğu konuşmasında: *“Türk milletinin kapitalist ve emperyalistlerin kendisine tatbik etmek istedikleri Sevres Antlaşması'nı tanımadığını, bu meş'um antlaşmayı yapanların cebir ve tehditlerine boyun eğmediğini ve yeni bir hükümet vücuda getirdiğini, Batı'nın zulmüne bütün kuvvetiyle göğüs geren Türk milletinin Doğu'da Şûralar Rusyası'nı gördüğünü, ona dostluk eli uzatarak onunla el ele doğunun kurtuluşu ve refahı için çalıştığını”* belirtmiştir.³⁶⁸

Konferansta Sovyet Rusya dışında Güney Kafkasya delegeleri de bulunmaktaydı.³⁶⁹ Rus delegesi Ganetzky Kars Antlaşması ile ilgili yapmış olduğu konuşmada: *“Bu anlaşma, bütün doğu milletlerine rehberlik eden bir yıldız olacak ve bu milletler, hırslı emperyalistleri kovmak için birleşeceklerdir. Doğu bugün artık ayaklandı. Kendisini ezenleri yenmeden kendisine istirahat yoktur. Bugün bütün varlığımızla bağırabiliriz: Güneş yine Doğu'dan doğuyor”* demiştir.³⁷⁰

³⁶⁵ Soysal, *a.g.e.*, 1989, s. 41.

³⁶⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 326. **Madde 15:** Bağitli taraflar, bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Kafkas Cephesi'ndeki askeri harekâttan meydana gelmiş suçlar ve yasadışı hareketlerinden dolayı mahkûm edilmiş karşı tarafın vatandaşlarına genel af ilan etmeyi kabul ve taahhüt ederler. Bkz.: Yerasimos, *a.g.e.*, s. 412.

³⁶⁷ Ortak, *a.g.m.*, s. 7.

³⁶⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 178-179.

³⁶⁹ Belen, *a.g.e.*, s. 370-371.

³⁷⁰ Sarıhan, *a.g.e.*, s. 101.

Acara (Batum) ve Nahçıvan'ın özerklik konusunun kapsamı Konferansta, en fazla tartışılan konulardandır. Kuvarsthane ve Murgul arasındaki konuşmalarda Ruslar tarafından bakır madenleri ile Kulp tuzlası işletmelerinin Gürcülere ve Ermenilere verilmesi istenmiş fakat reddedilmiştir. Konferansta yapılan görüşmeler sonucunda³⁷¹ 13 Ekim 1921 tarihinde Kars'ta imzalanan Antlaşma, 20 Madde ve 3 ekten meydana gelmiştir. Antlaşmanın ek içerikleri şu şekildedir: Birinci ek 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'ndaki sınırları düzenleyen maddenin neredeyse aynısıdır. Tek farkı ise Gürcistan - Ermenistan ile Ermenistan - Azerbaycan sınırlarının kesiştiği yerler belirtilmiştir. İkinci ek Türk - Sovyet sınırının Moskova Antlaşması'nda bulunan çizimin tamamıyla yeniden çizimi ile ilgili olmasıdır. Üçüncü ek ise Nahçıvan bölgesine ait sınırın daha ayrıntılı biçimde ortaya konmasıdır.³⁷²

Kars Antlaşması'nın 20. Maddesindeki yükümlülük gereğince antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından yürürlüğe girecek olan 6, 14, 15, 16, 18 ve 19. maddeler hariç olmak üzere onay belgelerinin karşılıklı alıp verme işlemi gününde yürürlüğe girecektir.³⁷³

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmış olan bu antlaşma, TBMM'de Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Antlaşması hakkındaki Kanun adı altında 16 Mart 1922 tarihinde 187 kişinin 172 kabul, 12 red ve 3 çekimser oyları ile kabul edilmiştir.³⁷⁴ Antlaşmanın onay belgeleri 11 Eylül 1922'de Erivan'da karşılıklı olarak verilmiştir.³⁷⁵

³⁷¹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 327.

³⁷² Öztoprak, *a.g.e.*, 1989, s. 234.

³⁷³ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 412.

³⁷⁴ **Madde 1:** Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan Sosyalist Şûralar Cumhuriyetleri Hükümetleri arasında 1337 senesi Teşrinievvelinin on üçüncü günü Kars'ta akıt ve imza olunan Muahedename Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik edilmiştir. **Madde 2:** İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. Bkz. : *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: 1, İçtima: 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, 16 Mart 1338 (1922), İçtima: 9, İkinci Celse, s. 249-258. Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Antlaşması hakkındaki Kanuna verilen oyların listesi için Ayrıca bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, 16 Mart 1338 (1922), a.g.e., s. 260-261.

³⁷⁵ A. Gündüz Ökçün - Ahmet R. Ökçün, *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s. 5.

B. Ankara İtilafnamesi (20 Ekim 1921)

9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya gelen Franklin Bouillon, Türkiye - Fransa arasında anlaşma zeminini hazırlamış,³⁷⁶ Misak-ı Milli konusu üzerinde yoğunluk gösteren görüşmeler 2 hafta sürmüştür. Milli Mücadele'den amacın Sevr Antlaşması'nın herhangi bir maddesinin değiştirmek olmadığını, Türk ulusuna sınırlar dâhilinde Fransız veya İngiliz halkının sahip olduğu tüm hakları sağlamak amaçlı olduklarını anlatma fırsatı doğmuştur. Franklin Bouillon'un sert tutum ve ısrarcı davranışlar sergilemesi nedeniyle görüşmelerde bir sonuca ulaşılamamıştır.³⁷⁷ 20 Ekim 1921'de Ankara'da Türk - Fransız Anlaşması (Ankara İtilafnamesi),³⁷⁸ Sakarya Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından imzalanmıştır. Fransa, İngiltere ve İtalya üçlü ittifak olarak Sevr Antlaşması'na bağlı olduklarını bildirdikleri halde Fransa'nın kimseye danışmadan Ankara Hükümeti ile anlaşma yapması İngiltere'yi telaşlandırmıştır.³⁷⁹

Ekim 1921 sonlarından itibaren Fransız halkı Türkleri, Konstantin'in işgaline karşı vatanlarını koruyan ve savunan bir dost olarak görmeye başlamışlardır.³⁸⁰ İki ülkeyi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Dışişleri Bakanı ve Milletvekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Fransız Cumhuriyeti Hükümeti adına eski bakanlardan Henri Franklin Bouillon temsil etmiştir.³⁸¹

³⁷⁶ Selek, *a.g.e.*, 1971, s. 298.

³⁷⁷ Öztoprak, *a.g.e.*, 1989, s. 221.

³⁷⁸ 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi'ni bazı kaynaklar "Ankara Antlaşması" olarak bazıları ise "Ankara Anlaşması" olarak belirtmektedir. Eski Türk Büyükelçi olan İsmail Soysal bu konu hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştur : "Türk - Fransız Anlaşması (20 Ekim 1921) : Kurtuluş Savaşı'nda TBMM Hükümeti ile ilk barış yapan devlet Fransa olmuştur. Bu anlaşma savaşa son vermek, Türkiye - Suriye sınırını belirlemek açısından bir barış antlaşmasıdır. Ancak, Türkiye'nin müttefiklerle kesin barış antlaşmasının daha sonra yapılacağı bilindiğinden ona antlaşma değil, anlaşma denilmiştir. Bu niteliği ile iki devlet bakımından onu bir "Ön Barış Antlaşması" saymak doğru olur. Lozan Barış Antlaşması yapılırca da, Ankara Anlaşması'nın (özellikle Fransız ortaklıklarının ayrıcalıkları bakımından) yürürlükte kaldığı, Lozan Antlaşması'na bağlı bir mektup verişimi ile belirtilmiştir. Bununla birlikte, başlıca sorunlar Lozan Antlaşması'yla yeni baştan, geri kalan ülkesel konularda 1926 Antlaşması ve 1939 Hatay Antlaşması'yla düzenlenmiş ve zamanla kimi konular ortadan kalkmıştır." Bunun için bkz.: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1980)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 273-274.

³⁷⁹ Selek, *a.g.e.*, 1971, s. 298.

³⁸⁰ Akyüz, *a.g.e.*, s. 199.

³⁸¹ Soysal, *a.g.e.*, 1989, s. 50.

13 madde ve 9 ekten oluşan İtilafname maddelerinin içeriklerinden bazıları şu şekildedir:

1. Maddesi, taraflar aralarındaki savaş durumunun sona ereceğini açıklarlar.

2. Maddesi, tarafların 2 ay içinde belirlenen hattın gerisine çekileceklerini söylemektedir.

7, 8. ve 10. Maddeler daha sonraki yıllarda baş gösterecek Hatay sorunu açısından önem taşımaktadır.

7. Maddesi, İskenderun bölgesi için özel bir yönetim kurulacaktır.³⁸²

8. Maddesi, Türkiye ile Fransa işgalinde bulunan Suriye arasında sınırı belirlemektedir. İskenderun ve Antakya (Hatay) bölgesinin Misak-i Milliye sınırları içerisinde bulunduğu halde Fransa ile biran evvel anlaşma yapılabilmesi için Suriye’de kalması kabul ediliyordu.³⁸³

İtilafnameyi imzalayan tarafların görüşlerini belirten ayrı bir belgede İskenderun Sancağı ile ilgili şu sözler söylenmiştir: “*İskenderun ve Antakya muntıkaları için Yusuf Kemal Bey orada mütemekkin ahaliye Türk Bayrağını ihtiva eden hususi bir bayrak intihap etmek salâhiyetini vermek lazım geldiğini beyan eder. Menatıkı mezkûre ahalisine böyle bir salâhiyet tanınmasındaki faideyi teslim eden Fransız murahhası, bu hususta hükümetinin nezdinde teşebbüsâtı lâzimedede bulunacağını vaad eder.*”³⁸⁴

Fransa, bu İtilafname ile geçici bir statüye göre, Suriye’de kalan İskenderun bölgesi hariç güneyindeki tüm askerlerini çekerek Misak-i Milli sınırlarını tanıyordu. Anlaşma mektuplarında 5. Ek gereği Fransa, jandarma okulları için uzman göndermeyi kabul ediyordu. Fransızlar, ayrıca Güney Cephesi’ndeki Fransızlara ait 10 bine yakın tüfeği ve 1500 sandık cephaneyi Türklere bırakıyorlardı.³⁸⁵

³⁸² Uzgel - Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 149.

³⁸³ Soysal, *a.g.e.*, 1989, s. 48.

³⁸⁴ Mehmet Gönlübol - Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s. 34.

³⁸⁵ Osman Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk - Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ekim 2017, s. 149.

1923 Lozan Antlaşması'na ek mektuplar ile Ankara İtilafnamesi'nin yürürlükte kaldığı teyit edilmiştir. Ankara İtilafnamesi'nin onayı ve yürürlüğe girişi ile ilgili hüküm, 7. ek içerisinde bulunmaktadır.³⁸⁶

20 Ekim 1921 Türk - Fransız İtilafnamesi, Fransız Hükümetince 28 Ekim 1921 tarihinde onaylanmıştır. Fransız Hükümeti'nin bu tasvibi, Türk Hükümeti'nin de onayladığı hükmünü meydana getirir.³⁸⁷

Bu anlaşma Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye ile savaşmış olan Batılı Müttefiklerden biriyle imzalanmıştır. 1914 yılından bu yana Türkiye'ye karşı olan ve ayakta tutulmaya çalışılan İngiltere - Fransa - İtalya ittifak cephesinde ayırım meydana getirmiştir.³⁸⁸ Bu anlaşmanın Türkiye'ye kazandırmış olduğu yararlar arasında; kendisini ortadan kaldırmak isteyen sömürgeci devletleri bölerek birbirinden ayırmasını sağlamıştır. Bir savaş cephesi kapanmıştır (Güney Cephesi). Kilikya topraklarına tekrardan kavuşulmuş ve Türkiye'nin güney sınırı çizilerek güvenceye alınmıştır.³⁸⁹

Diplomatik açıdan TBMM'nin en büyük zaferi sayılan olaylar arasında, Batılı devletleri birbirinden ayırmış olması ve bu devletlerarasında çıkan görüş ayrılıklarından faydalanmış olması gelmektedir.³⁹⁰

Ankara İtilafnamesi'nin maddelerinden biri olan 10. Maddesine İngiltere itirazda bulunmuştur. Bu madde; Bağdat demiryolundan Halep'in yakınında ve ilerisinde askeri nakliye yapmak amacıyla Türklerin faydalanma hakkına sahip olacağını bildirmektedir. İngiltere ise buna itirazda bulunarak sözde Irak'a yönelik bir saldırıdan bahsetmektedir. Gerçekte ise ağırlığın Yunan cephesine verilmesinden endişe duymaktadır.³⁹¹

11 Mart 1921 yılında Bekir Sami Bey'in yapmış olduğu Türk - Fransız İtilafnamesi ile Ankara tanınmıştır. Fakat ilk defa bu İtilafname ile Ankara Hükümeti'ni bir Batılı ülke hukuken tanımış ve Batılı ülkeler arasındaki ayırım daha da belirgin duruma gelmiştir. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile güven altına

³⁸⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, s. 19.

³⁸⁷ A. Gündüz Ökçün - Ahmet R. Ökçün, *a.g.e.*, s. 1.

³⁸⁸ Şimşir, *a.g.e.*, 2016, s. 213.

³⁸⁹ Selek, *a.g.e.*, 1971, s. 298.

³⁹⁰ Gönlübol - Sar, *a.g.e.*, s. 35.

³⁹¹ Gülmez, *a.g.e.*, s. 107.

aldığı Doğu Cephesi'nden sonra 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi ile de Güney Cephesi'ni güvence altına almıştır ve demiryolu bağlantısı olan Mersin Limanı'nı da kullanabilme fırsatı elde etmiştir. Türkiye tüm ağırlığını Batı Cephesi'ne vererek birliklerini buraya kaydırmış ve Yunanlara karşı cephede daha büyük bir üstünlük fırsatı elde etmiştir.³⁹²

C. Türk - İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşması (23 Ekim 1921)

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İngilizler, tutukladıkları Türk komutan ve ülkenin ileri gelen kişilerini önce Mısır'da daha sonra da Malta'da toplamışlardır. 16 Mart 1920 yılında İstanbul'un işgal edilmesi ile birlikte tutuklama ve sürgünlere devam edilmiştir. İngilizlerin bu davranışlarına karşılık Anadolu'da yakalanan Yarbay Rawlinson, Yüzbaşı Campell, Teğmen Bowring gibi isimlerin içinde bulunduğu İngiliz askerleri de tutuklanmaya başlanmıştır. Esirlerin mübadelesi ile ilgili diplomatik görüşmelere 1921 Londra Konferansı'nda başlanmıştır. 16 Mart 1921 yılında TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey ile İngiltere temsilcisi Robert Vansittart arasında mübadele anlaşması imzalanmış fakat Ankara Hükümeti, İngilizlerin bazı savaş suçlularını serbest bırakmayacağını öğrenince Mustafa Kemal Paşa şöyle demiştir : *“Bekir Sami Bey'in İngiltere ile imzaladığı bir sözleşme gereğince elimizde bulunan bütün İngiliz esirlerini geri verecektik. Buna karşılık İngilizlerde bize esirlerimizi geri vereceklerdi. Yalnız Türk esirleri arasında Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm veya kötü muamele etmiş olduğu iddia edilenler serbest bırakılmayacaktı. Hükümetimiz elbette böyle bir sözleşmeyi kabul edip onaylayamazdı...”*³⁹³

Malta'daki Türk esirlerini korumak ve onlara karşı kötü davranışlarda bulunulmamasını sağlamak için elimizdeki İngiliz esirlerini tamamen geri verdikten sonra İngilizlerin elinde kalacak olan Türk esirleri tamamıyla onların insafına bırakılmış olacaktı. Bu nedenle böyle bir anlaşmayı Ankara Hükümeti de

³⁹² İlhan Uzgel, “Fransa'yla İlişkiler”, (Ed.: Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt : 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 151.

³⁹³ Mesut Çapa, *Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk - İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Yıl: 2, Sayı: 3'den Ayırbaşım, Ankara, 1989, s. 399-401.

onaylayamazdı. Arada İngilizlerin serbest bırakmış oldukları bazı Türklere karşı Türklerin elindeki İngiliz esirlerinden de bazıları serbest bırakılmıştır.³⁹⁴

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bekir Sami Bey'in imzalamış olduğu bu anlaşmayı kabul etmiyordu. Sakarya zaferine kadar olan süreçte İngilizler, Ankara Hükümeti'ne anlaşmalara uymamak, sözlerini tutmamak gibi ithamlarda bulunuyordu. İngiltere Malta'ya sürgün edilmiş Türklerden sadece 24 kişiyi serbest bırakacaklarını beyan ederken Ankara Hükümeti ise “*ya hep, ya hiç*” diyordu. Sakarya zaferi üzerine İngiltere Harbiye Bakanlığı 8 sürgünün yargılanmasından vazgeçerek 19 Eylül 1921'de Lord Curzon, İngiltere'nin tüm Malta sürgünlerini serbest bırakabileceğini İstanbul Yüksek Komiserine bildirmiştir. Tutsak değiş-tokuşu için görüşmelere başlanması talimatını vermiştir.³⁹⁵

23 Ekim 1921 tarihinde İstanbul'da Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Hamit Bey ve İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold arasındaki görüşmelerde Türk ve İngiliz esirlerinin “*tüme tüm*” esasına göre tamamının değiştirilmesi kabul edilmiştir.³⁹⁶ Türk esirler 25 Ekim 1921'de Malta'dan yola çıkarken aynı gün İngiliz tutsaklarda Anadolu'dan yola çıkmıştır. Değiş-tokuş yapılacak liman İnebolu limanıydı. 1 Kasım Salı günü esirler nihayet İnebolu'ya indirilmiş ve değiş-tokuş işlemleri gerçekleştirilmiştir.³⁹⁷

Türk esirleri, İngilizlerin Krizantem-Chrysanthemum vapuruna gönderilmiştir. Türk esirlerinden 42 kişi ise Krizantem vapurunun yanında giden Montenol vapurunda bulunmuşlardır.³⁹⁸ İade edilen 59 Türk esiri iki İngiliz gemisiyle İnebolu'ya getirilmiş ve bunların 13'ü milletvekili, 13'ü mülkiye memuru, 25'i asker ve 8'i sivil kişilerden oluşmaktadır.³⁹⁹

³⁹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1995, s. 86.

³⁹⁵ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 3. Basım, Ankara, 2008, s. 483-495.

³⁹⁶ Çapa, *a.g.e.*, 1989, s. 404.

³⁹⁷ Cemalettin Taşkıran, *Milli Mücadele'de Türk ve Yunan Esirler (1919-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 121.

³⁹⁸ Ahmet Altıntaş, *Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler*, Anekdot Yayınları, Ankara, 2008, s. 107-108.

³⁹⁹ Ahmet Özdemir, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, Ankara, 1990, s. 325.

Sakarya Muharebesi zaferle sonuçlanmış ve Malta'da bulunan Türk komutanlar ve ülkenin ileri gelenleri değiş-tokuşla yurtlarına kavuşmuştur. Esirler arasında bulunan Yakup şevki (Sübaşı) Paşa Ankara'ya gelerek yeni kurulan 2. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Sadık Atak, *Bir Komutan'dan Anılar Orgeneral Yakup şevki Sübaşı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977, s. 12.

SONUÇ

Kurtuluş Savaşı boyunca Yunanistan'ın “*Megali İdea*” adı altındaki emelleri doğrultusunda İtilaf güçlerinden almış olduğu destek, mücadelelerin başlamasındaki en önemli sebeplerden biridir. Türk ordusunun, Kütahya - Eskişehir Muharebesi'nde aldığı yenilgi üzerine Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi Sakarya Muharebesi'nin zeminini hazırlamıştır. Asker firarilerine ve vatan hainlerine karşı önlem alabilmek açısından İstiklâl Mahkemeleri son derece önemli ve caydırıcı bir rol üstlenmiştir. Savaş öncesinde kritik bir gelişme yaşanmıştır; Yunan ordusunun ilerlemesini gören Türkiye Büyük Millet Meclisi mebusları, Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesini istemişlerdir. Meclisteki tartışmalardan sonra 5 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık unvanı verilmiştir. Savaş öncesinde yoktan var eden bir millet ve var olma mücadelesi olan bir muharebede Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı son derece önemli ve doğal bir tedbir olan Tekâlif-i Milliye Emirleri yayınlanmıştır.

Savaşın cereyanı öncelikle Yunan taarruzu ve Türk direnişi olarak başlamıştır. 23 Ağustos 1921 - 6 Eylül 1921 tarihleri arasındaki Türk ordusunun direnişinin yanı sıra bu tarihler arasında Yunan taarruzunun kırılması da yaşanmıştır. 2 Eylül'de Türk Cephesi'nin önemli bir mevki olan Çaldağı, Yunanlar tarafından işgal edilmiştir. 6 Eylül'den sonra Yunan taarruzunun kırılması ve Türk taarruzu başlamıştır. Bundan sonra alan savunması yapılmış ve Çaldağı tekrar Türk kuvvetlerine geçmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi, 22 gün ve gece sürmüştür. 13 Eylül'den itibaren Yunanlar Sakarya'nın batısına çekilmişler ve Türk Süvari Kolorduları'nın takibi devam etmiştir.

Doğu Cephesi'nde yapmış olduğumuz mücadelede, zafer elde edilince Türk ordusu burada bir refaha kavuşmuş ve Doğu Cephesi'ndeki birlikler, silah ve cephaneler Batı Cephesi'ne aktararak buraya yardım olanağı sağlanmıştır. Türk ordusunun Kütahya - Eskişehir Muharebesi'ndeki almış olduğu yenilgiden sonra teçhizatlarında azalma olmuş ve Türk kuvvetleri, Sakarya Meydan Muharebesi'ne eldeki mevcut silah ve cephaneler ile girmiştir. Eski savaş araç ve gereçlerinin tekrar kullanılabilir hâle gelmesi için Ordonat Atölyeleri kurulmuş ve İmalat-ı Harbiye Atölyeleri'nde fişek doldurularak, silahlar tamir edilmiştir. İç Anadolu, Doğu Cephesi, El-Cezire Cephesi, İstanbul gibi yerlerden farklı gruplar dâhilinde çeşitli

yollarla ve Sovyet Rusya gibi ülkelerden temini sağlanabilinen harp araç ve gereçleri Ankara'ya ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Topyekûn bir mücadele ve yokluk savaşında Anadolu basımının gerek Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni, gerekse diğer her türlü emirleri ve savaşın gidişatını kamuoyuna duyurarak ve onları haberdar ederek Milli bilincin sağlanmasında büyük katkıları olmuştur. Savaş ortamının yarattığı durumdan asker ve halk psikolojik olarak etkilenmiştir.

Çalışmanın, taktiksel olarak askeri açıdan önemine değinecek olursak, Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Muharebesi'nde vermiş olduğu tarihi emri, savaşın dönüm noktasıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Savaşı'ndaki : *“Ben size taarruzu emretmiyorum ölmeyi emrediyorum...”*, Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki : *“Hattı müdafaa yoktur, Sathı müdafaa vardır. O sath, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaş kanıyla ıslanmadıkça düşmana bırakılamaz...”*, Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ndeki : *“Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!”* sözleri Mustafa Kemal Paşa'nın kesin kararlı olmasıyla birlikte bu üç savaşta söylemiş olduğu üç emir savaşın seyrini değiştirmiştir. Sakarya Muharebesi sonrasında yapılan Kars Antlaşması (13 Ekim 1921), Ankara İtilafnamesi (20 Ekim 1921), Türk - İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşması (23 Ekim 1921) ile Türkiye Büyük Millet Meclisi, uluslararası platformda tanınmıştır. Meydan Muharebeleri, savaşlardan farklıdır; çünkü meydan muharebeleri sonunda köklü bir değişim meydana gelmektedir. Bunun örneklerine geçmişten bu yana (Malazgirt Meydan Muharebesi ile Anadolu'nun Türk yurdu olduğu kesinleşti, Mohaç Meydan Muharebesi ile Macaristan alındı) rastlanmaktadır. Sakarya Meydan Muharebesi ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi de Cumhuriyet'in temellerini atmada bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi,
(İSTİKLAL HARBİ KLASÖRÜ)

ATASE Arşivi, K. 667, A. 1/4283, D. 23/1961, F. 35-1.

ATASE Arşivi, K. 734, A. 4/4480, D. 53, F. 8.

ATASE Arşivi, K. 1225, A. 4/4478, D. 117/B, F. 49, 49-1, 49-2.

ATASE Arşivi, K. 1275, A. 5/1400, D. 10, F. 134, 136.

ATASE Arşivi, K. 1275, A. 5/1400, D. 10, F. 135.

ATASE Arşivi, K. 1306, A. 5/2068, D. 26, F. 84.

ATASE Arşivi, K. 1337, A. 5/6165, D. 6, F. 43.

ATASE Arşivi, K. 1368, A. 6/5482, D. 1, F. 38.

ATASE Arşivi, K. 1413, A. 6/2219, D. 2, F. 39.

ATASE Arşivi, K. 1413, A. 6/2219, D. 135/D, F. 171.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030, 10, 54, 360, 11 (24.09.1937).

BCA, 30, 18, 1, 1, 3, 32, 18 (29.09.1921).

BCA, 080, 18, 01, 011, 47, 3.

SÜRELİ YAYINLAR

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 131, Yıl: 62, Genelkurmay Personel Başkanlığı
Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, Temmuz
2013.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, “Mustafa Kemal’in Başkomutanlığa seçilmesinden
ötürü yapılan kutlamalara cevabı (12 Ağustos 1921)”, Belge No.: 1750, Yıl: 30, Sayı:
79, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Mayıs 1981, s. 102.

GAZETELER

Açıksöz Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

9 Ağustos 1921, No: 259.

19 Ağustos 1921, No: 266.

24 Ağustos 1921, No: 271.

25 Ağustos 1921, No: 272.

26 Ağustos 1921, No: 273.

30 Ağustos 1921, No: 277.

9 Eylül 1921, No: 287.

12 Eylül 1921, No: 290.

16 Eylül 1921, No: 294.

Adalet Gazetesi, Hikmet Bayur, *Türkiye - Rusya Münasebetleri*, “Türkiye, görünüşte de olsa yalnızlıktan kurtulmuştu” adlı yazısı, Ocak 1965.

RESMİ YAYINLAR

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 1, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 2, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 3, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

MECLİS GÖRÜŞMELERİ

T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 2, Devre: 1, İçtima: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 12, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 13, Devre: 1, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 18, Devre: 1, İçtima: 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

HATIRALAR

Adıvar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı III*, Cumhuriyet, Eylül 1998.

Altay, Fahrettin, *İstiklal Harbimizde Suvari Kolordusu*, İnel Kitabevi, İstanbul, 1925.

_____, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası: Görüp Geçirdiklerim*, İnel Yayınları, 1970.

Andre, Prens, *Felâkete Doğru*, İngilizce'den Çev. : Hüseyin Rahmi, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı: 51, Ankara, 1988.

Argun, Mehmet Turgut, *İstiklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014.

Arıkoğlu, Damar, *Milli Mücadele Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.

Arif, Mehmed Bey, *Miralay Arif'in Hatıratı (1919-1923)*, Çev.: Hüseyin Fevzi Ayberk, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1970.

_____, *Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, (Haz.: Bülent Demirbaş), Arba Yayınları, İstanbul, 1987.

Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (Haz. : İhsan Ilgar), Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.

Atak, Sadık, *Bir Komutan'dan Anılar Orgeneral Yakup Şevki Sübaşı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

Çaldağ, Cevdet - Tuncel, İbrahim Ethem, *Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nin İki Yarı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Çalışlar, İzzeddin, *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Güralp, Şerif, *İstiklal Savaşı'nın İç Yüzü*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1958.

İncedayı, Cevdet Kerim, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, (Haz.: Muhammet Safi), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

İnönü, İsmet, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

_____, *Hatıralar*, (Yay. Haz. : Sabahattin Selek), 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda Milli Mücadele Hatıraları*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1958.

Köprülü, Ali Kadri, *Anadolu'da Hayat ve Hatıratım: Anadolu'da İstiklâl Mücâhedesi*, (Yay. Haz. : Hamit Pehlivanlı), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; III-4. Dizi - Sayı: 10, Ankara, 2011.

Nur, Rıza, *Dr. Rıza Nur'un Moskova - Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

_____, *Milli Kıyam Milli Mücadele'nin İç Yüzü*, Toker Yayınları, İstanbul, 1994.

Özalp, Kâzım, *Milli Mücadele 1919-1922 I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 132, 3. Baskı, Ankara, 1988.

Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım: İstiklâl Harbi*, Cilt: 5, Akba Kitabevi, Ankara, 1951.

Süerdem, İsmail Hakkı, *Anılarım (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)*, (Haz.: Orhan Avcı), Bilge Yayınevi, Ankara, 2014.

Tümerdem, Hakkı, *Yunanlılarla İstiklal Harbi*, Dördüncü Basılış, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.

ROMANLAR

Bilgin, İsmail, *Ankara'nın Ateştir Yolu Mehmed Âkif ve Oğlu Emin'in Milli Mücadele Yolculuğu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Özsel, Nermin, *İrmağın Şarkısı*, Gece Kitaplığı, Ankara, Eylül 2017.

KİTAPLAR

Abidin, Hayrettin, *Tarihte Ankara: İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, İstanbul, 1934.

Akman, Eyüp, *Açıksöz Gazetesi'ne Göre Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi - Sayı: 27, Ankara, 1975.

Albay Büjak, *1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri*, Çev.: İbrahim Kemal, Askeri Matbaa, İstanbul, 1939.

Alkan, Ahmet Turan, *İstiklal Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2011.

Altıntaş, Ahmet, *Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler*, Anekdot Yayınları, Ankara, 2008.

Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları - 1926, (Yay. Haz. : Ahmed Nedim), Belgelerle İstiklal Mahkemeleri: 1, İşaret Yayınları, İstanbul, Kasım 1993.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Birinci Basım Eylül 1975.

Aydın, Mesut, *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 6, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, Temmuz 1992.

Baycan, Nusret, *Türk İstiklâl Harbinde Şehit Düşen Subaylar: Sınıf ve Kıdem Sırasıyla*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IV, Sayı 12'den ayrı basım, Ankara, Temmuz 1988.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1995.

Belen, Fahri, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri, (Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün yayımladığı "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri" adlı 4 ciltlik eserdeki konuşmalardan bugünkü dile aktaran: Behçet Kemal Çağlar), Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

Çapa, Mesut, **Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk - İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Yıl: 2, Sayı: 3'den Ayırbasım, Ankara, 1989.

Çelebi, Mevlüt, **Âhenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hâtıraları (1919-1922)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M I. Dönem 1919-1923**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4, Cilt: I, Ankara, 1994.

Çukurova, Bülent, **Kurtuluş Savaşı'nda Haber alma ve Yeraltı Çalışmaları**, Ardıç Yayınları, Ankara, 1994.

Duru, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2001.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür - IV Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)**, (Haz. : Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Temmuz 2018.

Erdoğan, Abdülkerim - Günel, Gökçe, **İstiklal Savaşı'nda Ankara**, 2. Baskı, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara Tarihi ve Kültürü Dizisi: 3, Ankara, 2008.

Erikan, Celâl, **100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971.

_____, **Komutan Atatürk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972.

_____, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, (Yay. Haz. : Rıdvan Akın), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul, Ocak 2018.

Evsile, Mehmet, **Kurtuluş Savaşı'nda Askeri Nakliye Hizmetleri**, Cem Ofset, Amasya, 1997.

Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Birinci Elli Bin Ankara, 1927.

_____, *Nutuk-Söylev*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; XXIII. Dizi, Cilt: 2, 3. Baskı, Ankara, 1989.

Gönlübol, Mehmet - Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

Görgülü, İsmet, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1985.

_____, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1921*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 69, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Gülmez, Nurettin, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

İbrahim Artuç, *Büyük Dönemeç: Sakarya Meydan Muharebesi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1985.

İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), Cilt: 1, (Yay. Haz. : Mehmet Şahin ve Diğerleri), TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015.

Jowett, Philip S., *Kurtuluş Savaşı'nda Ordular 1919-22*, Çev.: Emir Yener, İllüstrasyonlar : Stephen Walsh, Osprey Askeri Tarih Dizisi-25, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Kazmaz, Süleyman, *Milli Mücadele'de İpsiz Recep ve Rizeli Gönüllüler*, Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No: 38, İkinci Baskı, Ankara, 2008.

Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Haz.: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Kocatürk, Utkan - Güneş, İhsan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi - Türk İnkılâbı'nın Hazırlık Dönemi ve Türk İstiklal Savaşı I*, Yüksek Öğretim Kurulu, Ayraç Kitabevi, Ankara, 2010.

Kütükçü, Murat, *Selahattin Adil Paşa*, İdealKent Yayınları, Adana, 2018.

Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923), T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı: 27, Ankara, Aralık 1994,

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 1981.

_____, *Sakarya - Yunan'ın Ankara'ya Yaklaştığı Günler*, Yapı ve Kredi Bankası'nın Atatürk'ün 100. Yılına Armağanı Binbirdirek Matbaacılık, Cilt: 1, İstanbul, 1981.

_____, *Sakarya - Ankara Önlerindeki Uzun Savaşma*, Yapı ve Kredi Bankası'nın Atatürk'ün 100. Yılına Armağanı Binbirdirek Matbaacılık, Cilt: 2, İstanbul, 1982.

_____, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Okyar, Osman, *Milli Mücadele Dönemi Türk - Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ekim 2017.

Onar, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Atatürk Dizisi/45, Ankara, 1995.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, (Yay. Haz. : Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin), Türk Kızılayı, Ankara, 2013.

Ökçün, A. Gündüz - Ökçün, Ahmet R., *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.

Özdemir, Hikmet, *Tekâlif-i Milliye*, Cumhuriyet, Haziran 2001.

Özkaya, Yücel, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın(1919-1921)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989.

_____, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın II*, Cumhuriyet, Ocak 2001.

Özsoy, Osman, *Saltanattan Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı (1919-1923) Olaylar-Belgeler- Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.

Özsoy, Şevket, *Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kırıkkale Çırak Okulu*, Türk Metal Sendikası Yayınevi, Ankara, 2013.

Öztoprak, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı : 58, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

_____, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili Yunan Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006.

Pehlivanlı, Hamit, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri Sımlar*, Hitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2017.

Peker, Nurettin, *1918-1923 İstiklâl Savaşı'nın Vesika ve Resimleri: İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar*, Gün Basımevi, İstanbul, 1955.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele II: İstiklâl Harbi: Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965.

_____, *Milli Mücadele: Ulusal Kurtuluş Savaşı*, Cilt: 2, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1971.

_____, *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, Cilt: 2, İstanbul, 1987.

Sevük, İsmail Habib, *O Zamanlar 1920-1923*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937.

_____, *Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıksöz Gazetesi)*, (Yay. Haz.: Mustafa Eski), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Soğucalı, Şevket, *İstiklâl Harbinde Olaylar*, Birinci Kitap, Ankara, 1947.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.

_____, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1980)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.

_____, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, Cilt: 1, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları; XVI. Dizi - Sayı: 38, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Sürmeli, Serpil, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

Şahin, Necmettin - Yılmaz, Akif, *Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Sosyo-Ekonomik Dinamikleri*, Vergi Müfettişleri Derneği, İzmir, 2015.

Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İbrahim Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944.

_____, *Kemal Paşa ve Milli Mücadele'nin İç Âlemi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1967.

Şehidoğlu, Süreyya Hami, *Ve Sakarya'da Öldük*, Cumhuriyetimizin 50. Yılına Armağan, 1972.

Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 3. Basım, Ankara, 2008.

_____, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923*, Genişletilmiş 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2016.

Tansel, Selâhattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: IV Ankara, 1978.

Taşkıran, Cemalettin, *Milli Mücadele'de Türk ve Yunan Esirler (1919-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

TBMM Tutanaklarında Kurtuluş Savaşı: 21 - TBMM Tutanaklarında Başkumandanlık Kanunu (1921-1924), (Ed.: Cengiz Çetintaş), 1. Baskı, 2018.

Turan, Mustafa, *Milli Mücadele'de Siyasi Çözüm Arayışları(30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)*, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921), Cilt: 2, Kısım: 5, 2. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1973.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921), Cilt: 2, Kısım: 5, 1. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.

Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı, Cilt: V, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, Cilt: 3, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

Türk İstiklal Harbi Hulâsası1919:1922, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarih Encümeni, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937.

Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Cilt: 7, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975.

Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921), Cilt: VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Seri No: 1, Cilt: 2, Batı Cephesi 4. Kısım, Ankara, 1974.

Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989.

Ucuzsatar, Necati Ulunay, ***Türk İstiklal Harbi'nin Menşei ve Esasları (1919-1922)***, Derin Yayınları, İstanbul, 2007.

Uzgel, İlhan - Kürkçüoğlu, Ömer, “İngiltere’yle İlişkiler”, (Ed.: Baskın Oran), ***Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar***, Cilt : 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Vandemir, Baki, “İstiklâl Harbinde Sakarya’dan Mudanya’ya Kadar”, 1. Kısım, ***140 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı***, Sayı: 69, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Basımevi, İstanbul, 1946.

Yalazan, Talat, ***Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)***, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Yalçın, Durmuş (ve diğerleri), ***Türkiye Cumhuriyeti Tarihi***, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Cilt: 1, Ankara, 2000.

Yerasimos, Stefanos, ***Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)***, Boyut Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2000.

MAKALELER ve DERGİLER

1. Ferik İzzeddin, “İstiklâl Harbi Hatıratı: Sakarya’dan İzmir’e Kadar 1. Kolordu”, 5. Kısım, *87 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Sayı: 28, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 3.

Akgün, Seçil, “Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler”, *Birinci Askeri Tarih Semineri II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 191-192.

Avcı, Cemal, “Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 31, Ankara, Mart 1995, s. 229-233.

Aydın, Hakan, “Sakarya Savaşı’nda Anadolu’da Yeni Gün”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi (Selçuk İletişim)*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2010, s. 224.

Aykut, Fahri, “İstiklal Savaşı’nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri”, *100 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Sayı: 41, İstanbul, 1 Mart 1936, s. 5-165.

Bakan, Mustafa, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 3/7, 2008, s. 745.

Arslan, Cem Barlas, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”, *Akademik Bakış Dergisi -Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, Sayı: 57, Kırgızistan, Eylül-Ekim 2016, s. 74.

Çalışkan, Ülkü, “Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya’nın Mali ve Askeri Yardımları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 9, 2006, s. 51.

Çapa, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, Ankara, 1992, s. 138.

Çelik, Kemal, “Milli Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Ankara, Kasım 2007, s. 569.

Çetin, Türkan, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında İşgal Bölgesi Köy ve Köylüsü”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Haziran 1993, s. 184.

Çiçek, Rahmi, “Sakarya Savaşı’nın Lojistik Destek Bölgesi: Kastamonu Vilayeti”, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Kadri Unat), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 258-261.

Demirel, Yurdal, “Şark İstiklal Mahkemesi’nde Görülen Bir Dava: “Gazeteciler Davası”, *İstiklâl Mahkemesi Sempozyumu 10-11 Aralık 2015/Adıyaman*, (Yay. Haz. : Aynur Yavuz Akengin), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 335.

Doğaner, Yasemin, “Anılarda Sakarya Meydan Muharebesi”, *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Meryem Orakçı), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 106.

Doğramacıoğlu, Hüseyin, “Yakup Kadri’nin Milli Savaş Hikâyeleri’nde Yunan Mezalimi”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2009/18, s. 99-100.

Ertan, Temuçin Faik, “Batı Cephesi’nde Muharebelerin Genel Değerlendirilmesi”, *Türk İstiklal Harbi’nde Kuvayimillîye, Düzenli Ordu ve Cephe Paneli (16 Mayıs 2014)*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s. 58.

Evsile, Mehmet, “Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Günlük Hayat”, *History Studies International Journal of History*, Cilt : 4, Sayı : 1, 2012, s. 222.

Ezer, Feyzullah, “Mütareke Dönemi Türkiye’nin Ulaşım Durumu”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 13, 2017/I, s. 439.

Kayıran, Mehmet, “Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 15, Ankara, Temmuz 1989, s. 653.

Kılıç, Selda, “İstiklal Harbi’nde Sovyet Birliğinden Gelen Yardımlar”, *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 1, Ankara, 2016, s. 132.

Kocatürk, Utkan, “Celal Bayar’la Bir Konuşma”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1986, s. 346.

Kopar, Metin, “İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2017, s. 215.

Köylü, Murat, “İnönü Muharebeleri’nden Sonra Anadolu’daki Yunan Harekâtı ve İoannis Metaksas’ın Öngörülleri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Sakarya, 2015, s. 182-183.

_____, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, Mersin, Temmuz 2016, s. 84-86.

Müjdeci, Mustafa, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Büyük Taarruz”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 9/1, Ankara, 2014, s. 389.

Okur, Mehmet, “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, 2011, s. 84.

Ortak, Şaban, “Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922'de İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, Aralık 2016, s. 6-7.

Özçelik, Mücahit, “Açıksöz Gazetesi’nde Sakarya Savaşı”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3/6, 2011, s. 201-202.

Özdemir, Ahmet, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, Ankara, 1990, s. 325.

Özdemir, Nuray, “Sakarya Meydan Muharebesi’nde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler”, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz.: Temuçin F. Ertan - Kadri Unat), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 232-233.

Sofuoğlu, Adnan, “Türklerde Gazilik Anlayışı ve Mustafa Kemal Paşa’ya “Gazilik” Unvanının Verilmesi”, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Sedef Bulut), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 200-201.

Stanford J. Shaw, “Türk İstiklâl Harbi”, Çev. : Bülent Keneş, *Genel Türk Tarihi*, (Ed.: Hasan Celal Güzel - Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, Ankara, 2002, s. 15.

Şahin, Feyza Kurnaz “Sakarya Harbi Sırasında Askeri Sıhhi Hizmetler”, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Hakan Uzun), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 115-121.

Şavkılı, Cengiz, “Milli Mücadele’nin Mali Kaynaklarından Tekâlif-i Milliye Emirleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Kahramanmaraş, 2011, s. 23.

_____, “Sakarya Savaşı’nda Levazım İkmal Faaliyetleri”, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, (Yay. Haz. : Temuçin F. Ertan - Hakan Uzun), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 90-97.

Şehidoğlu, Süreyya Hami, “Kurtuluş Savaşı’nda Bir Vatandaşımızın Uçak Bağı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 24, Ankara, Temmuz 1992, s. 4.

Tural, M. Akif, “Tekâlif-i Milliye” (Halka Borcu Kalmayan Devlet), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 32, Ankara, Temmuz 1995, s. 557.

Tutsak, Sadiye, “Türk İstiklâl Harbi’nde Alman Silahları ve Askeri Mühimmâtı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 36, Ankara, Güz 2014, s. 246-254.

Türkmen, Zekeriya, “Türk İstiklâl Harbinde Bir Dönüm Noktası: Sakarya Meydan Muharebesi (Askeri Yönden Kısa Bir Değerlendirme)”, *90. Yıldönümünde Sakarya Zaferi ve Haymana*, (Yay. Haz. : Hakan Uzun - Necdet Aysal), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 143.

Uzgel, İlhan, “Fransa’yla İlişkiler”, (Ed.: Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 151.

Yaman, Ahmet Emin, “Başkumandanlık Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 9, Ankara, 1992, s. 93.

Yavuz, Ünsal, “Askeri Strateji Açısından Türkiye’deki Demiryolları (1856-1923)”, *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 186.

Yuca, İrşad Sami, “Milli Mücadele’de Enver Behnan Şapolyo’nun İzlenimleri ve Kağnı Kolları”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Muş, Aralık 2013, s. 75-76.

_____, “Cumhuriyet Dönemi Tarihçilerinden Enver Behnan Şapolyo’nun Tarih ve Tarihçilik Üzerine Düşünceleri”, Yıl: 3, Sayı: 10, *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Mart 2015, s. 159-160.

Yurtoğlu, Nadir, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Milli Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXXII / Bahar 2016 / Sayı: 93), s. 55.

Zengin, Ersoy, “Milli Mücadele Yıllarında İmalat-1 Harbiye Fabrikaları”, *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, Sayı: 5(1), 2017, s. 201-218.

ANSİKLOPEDİLER

Köstüklü, Nuri, “Milli Mücadele’de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler”, *Türkler*, Cilt: 16, Ankara, 2002, s. 177-178.

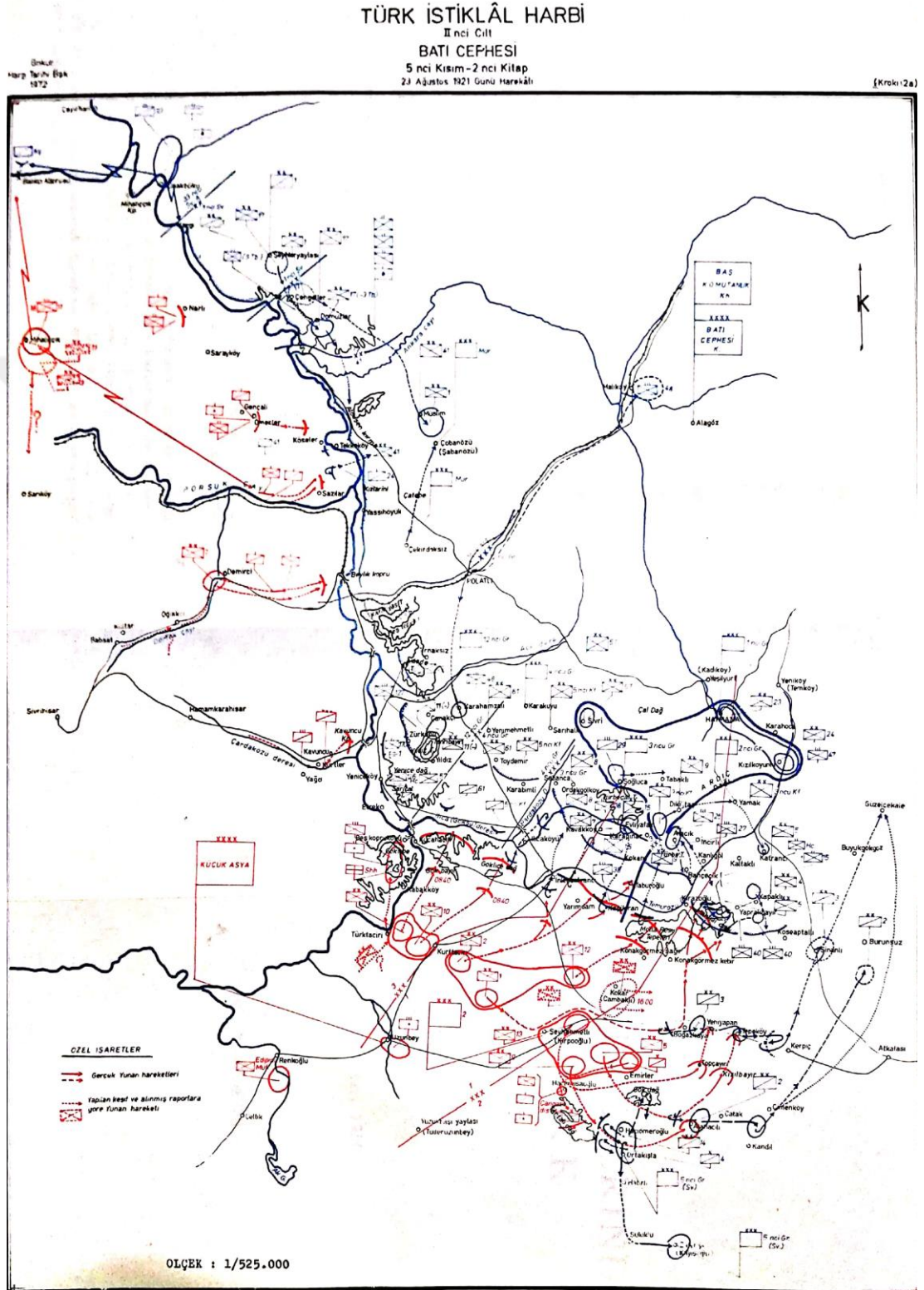
Küçük, Cevdet, “Milli Mücadele”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2005, s.79-81.

E-KAYNAK

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cakmak-fevzi>.

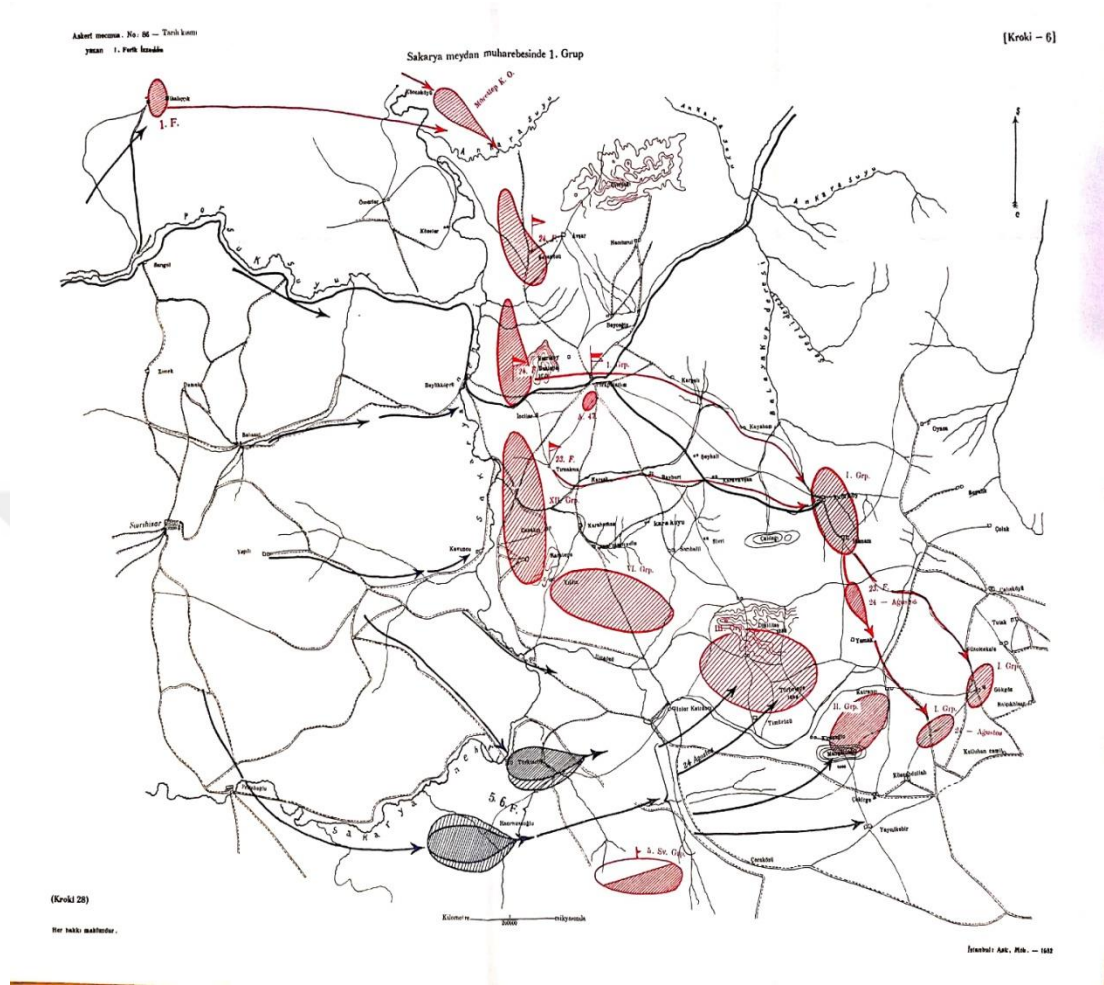
EKLER

Ek - 1: 23 Ağustos 1921 Sakarya Muharebesi Harekâtını gösteren kroki. ⁴⁰¹

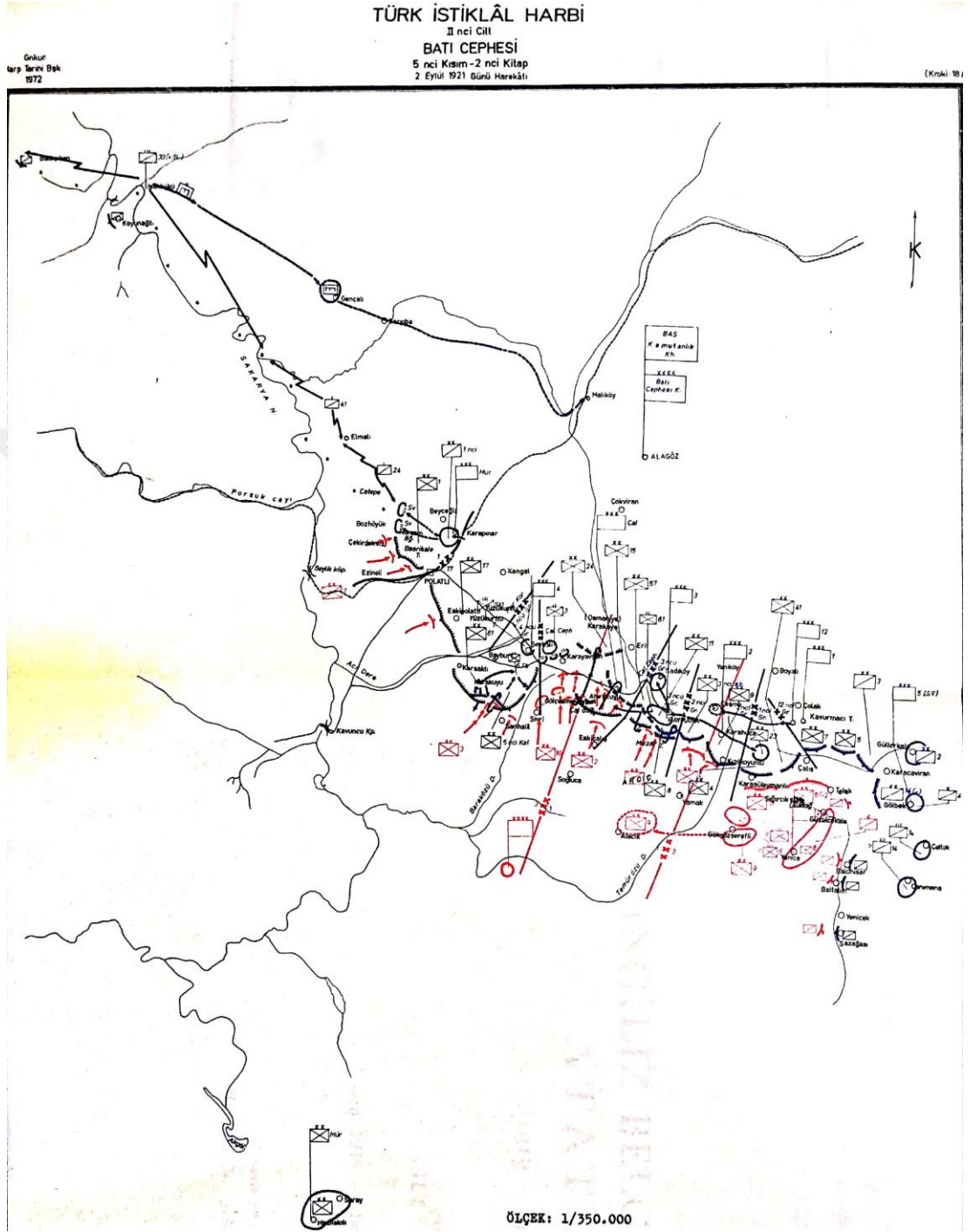
⁴⁰¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, Kroki: 2a.

Ek - 2: Sakarya Muharebesi'nde I. Grubun Harekâtını gösteren kroki.⁴⁰²

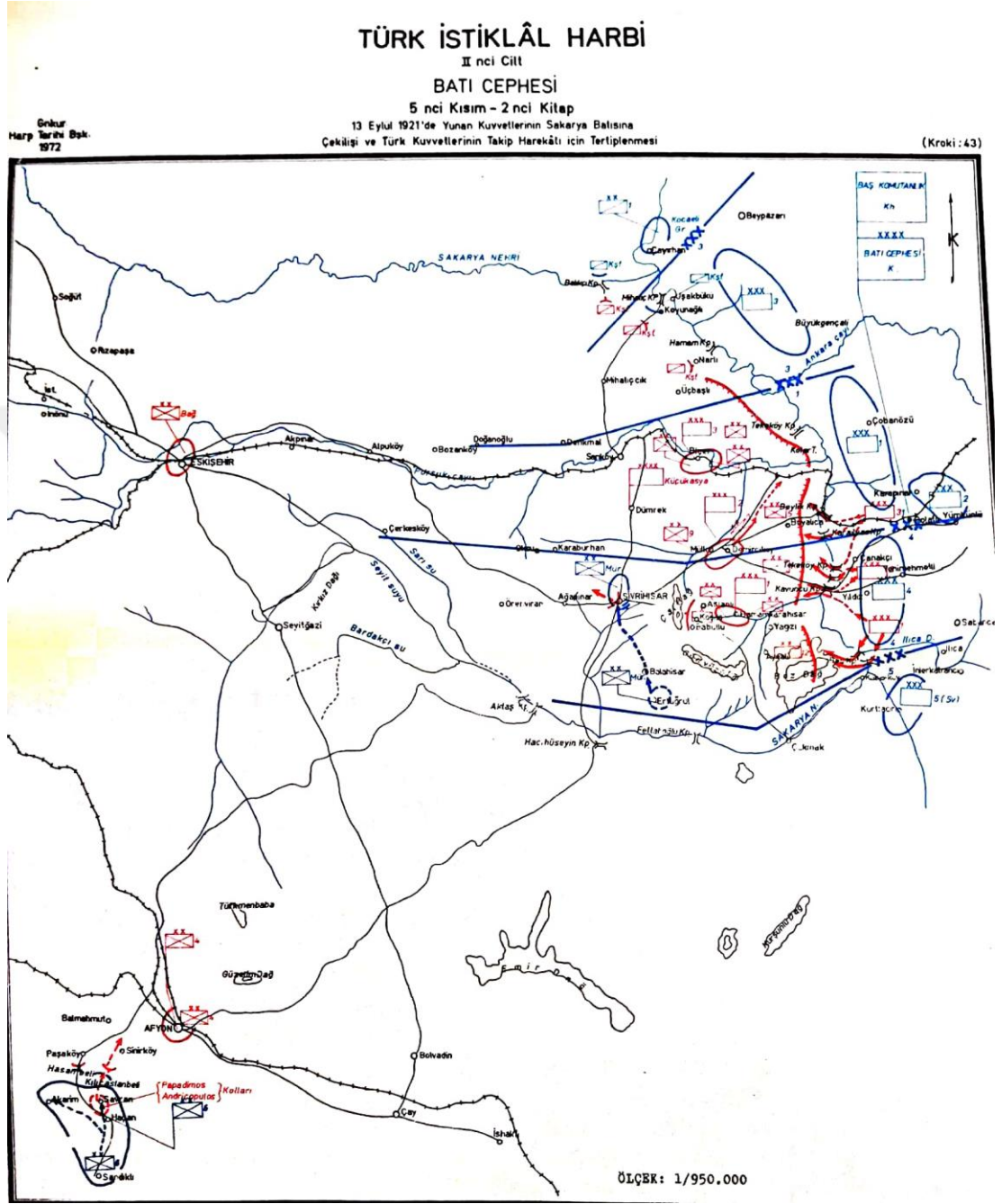
⁴⁰² Çalışlar, *a.g.e.*, Kroki ve Levhalar, Kroki - 6/ Kroki 28.

Ek - 4: 2 Eylül 1921 Sakarya Muharebesi Harekâtını gösteren kroki. 404

⁴⁰⁴ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, Kroki: 18.

Ek - 5: 13 Eylül 1921 Yunan Kuvvetlerinin Sakarya Batısına Çekilişi ve Türk Kuvvetlerinin Takip Harekâtı için Tertiplenmesini gösteren kroki.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, a.g.e, Kroki: 43.

Ek - 6: Sakarya doğusunda Yunanların olmadığı ve yük otolarıyla eşya nakledildiğine dair belge.⁴⁰⁶

سیدزیتیه دشت
۱۲/۹/۱۴
۱۴ ص ۱۴

A	5-2068
D	26
F	790

84

سوارى بلوچ قوم باغلق مورود راور کور برور
عصه اولوز
دستک سفار به فرنگ یا جمی نه ده و اوچی
کوری شکارده ساز لقمه ماله ک تصدق
ویاده موضع اولوب سفار شرقده شمه
۳- یول او تو بیله نیک اشیا
یوقدینت
نقل ایندی کور و ملده ر - ۲ - اشور بور
۱۲/۹/۱۴ عتیه ۸ صده قاورخی
شرقه مواضده تقدیم قفسدر
کوری
عتیه ارقیه
۱۲/۹/۱۴

وقت سوارى بلوچ
منزله اول
صالح

GNAB
ATASE
ARŞIVI

⁴⁰⁶ ATASE Arşivi, K. 1306, A. 5/2068, D. 26, F. 84.

Ek - 7: Sakarya menbasından Beylikköprü'ye kadar gözetleme bölgesinde görevli muhafız bölüğünün ikmaline dair belge.⁴⁰⁷

A 4/4480
D 53
F 8

بلاغ
۲۷۱۲/۱۹

۹۰

غیر عجمی تہا مذکورہ علاقہ

۲- ۱۹۱۲/۲۱ والا تاریخ ۱۹۱۸ء کو بٹورہ لوہے کے بارے میں:

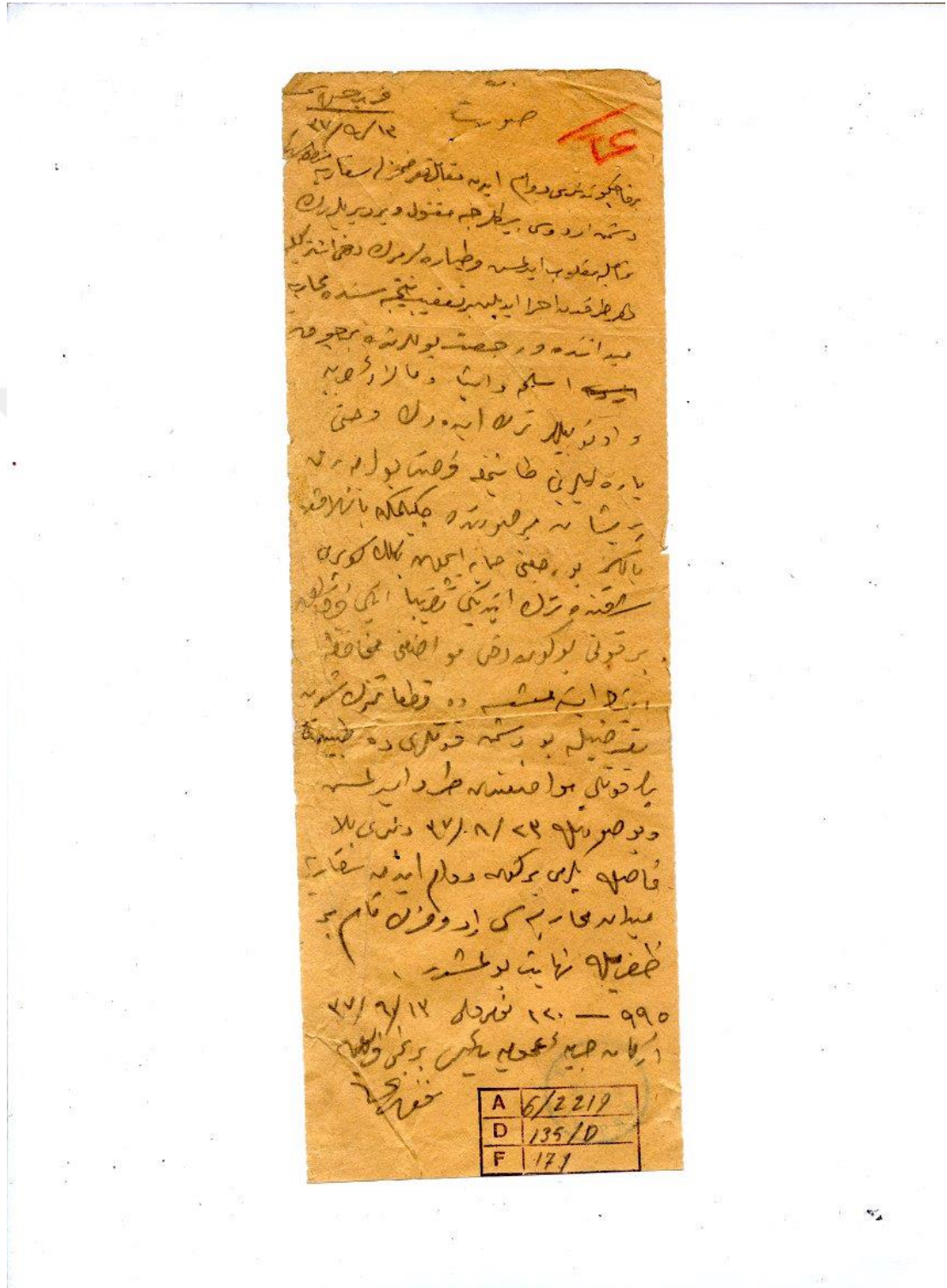
۱- سقا - یہ مینڈن اچھا لکھنا کوہ دیکھ کر اولاد کے لئے
انڈیا کے علاقے میں محفوظ و محفوظ ہو کر رہیں۔ یہ علاقہ
طوبہ اولاد کے لئے ہے۔ اولاد کے لئے یہ علاقہ
ایسے علاقہ ہے جہاں آج کل کے تمام آلات و سامان
موجود ہے۔ یہ علاقہ محفوظ ہے۔ یہ علاقہ
۲- الیوم - یہ علاقہ محفوظ ہے۔ یہ علاقہ
بھاری ہو کر رہیں۔ یہ علاقہ
اولاد کے لئے ہے۔ یہ علاقہ
بہتر ہے۔ یہ علاقہ
۳- محفوظ ہے۔ یہ علاقہ
۴- یہ علاقہ
۵- یہ علاقہ
۶- یہ علاقہ

۲۷۱۲/۱۹

۲۰۲۷

⁴⁰⁷ ATASE Arşivi, K. 734, A. 4/4480, D. 53, F. 8.

Ek - 9: Sakarya mintikasında bulunan Yunanların binlerce zayıt vererek mağlup olduğuna dair belge.⁴⁰⁹

A	6/2219
D	135/D
F	171

⁴⁰⁹ ATASE Arşivi, K. 1413, A. 6/2219, D. 135/D, F. 171.

Ek - 10: Kağı arabası ile top çeken bir birlik yaya intikalle cepheye giderken (1921).⁴¹⁰

⁴¹⁰ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından, Polatlı Sakarya Zaferi Müzesi'nde çekilmiştir.

Ek - 11: İmalat-ı Harbiye atölyesinde çalışan kadınlar. ⁴¹¹

⁴¹¹ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından, Polatlı Sakarya Zaferi Müzesi'nde çekilmiştir.

Ek - 12: Ordunun ihtiyacı olan barutlar Keskin'de ilkel metotlarla yapılarak Ankara'daki cephane fabrikasına gönderiliyor.⁴¹²

⁴¹² Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından, Polatlı Sakarya Zaferi Müzesi'nde çekilmiştir.

Ek - 13: Alagöz Karargâhı, Polatlı.⁴¹³

⁴¹³ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından çekilmiştir.

Ek - 14: Basrikale mevzii, Polatlı. ⁴¹⁴

⁴¹⁴ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından çekilmiştir.

Ek - 15: Sakarya Meydan Muharebesi Tarihi Milli Parkı, Polatlı.⁴¹⁵

⁴¹⁵ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından çekilmiştir.

Ek - 16: Duatepe Anıtı, Polatlı. ⁴¹⁶

⁴¹⁶ Bu fotoğraf Cansu Bolat tarafından çekilmiştir.